

Termessos Egemenlik Alanında Artemis Kültleri II: Keldağ/Göldağ (Neapolis) Antik Yerleşmesindeki “Aspalos-Artemis Akraia” Kültü Epigrafik ve Arkeolojik Veriler Işığında Bir Değerlendirme

A. Vedat ÇELGİN*

Yapılan son araştırmaların oldukça geniş bir araziye tekabül ettiğini ortaya çıkardığı Termessos (Güllük/Güldere Dağı) antik kenti egemenlik alanında Artemis kültürleri¹ açısından Ahırtaş-Örentepe (Kelbessos) yerleşmesinden² sonra, özel bir önem taşıyan ikinci yerleşme, Kelbessos'un kuşçumu 6,5 km. kadar doğu-kuzeydoğusu, Antalya'nın 16 km. kadar batı-kuzeybatısı ve Doyran köyünün³ 2 km. kadar kuzeyinde, "Keldağ", "Göldağ", "Doyranımkeldağ Tepesi", "Keltepe", "Göltepe" gibi değişik adlarla anılan sıvri tepe üzerindeki yerleşmedir (Res. 1-4).

Bu yazının amacı, Keldağ/Göldağ yerleşmesinde araştırma ekibimiz tarafından keşfedilen "Aspalos-Artemis Akraia" kültyle ilgili epigrafik ve arkeolojik verilere dayanarak yaptığım değerlendirmeye ait sonuçları duyurmaktır. Söz konusu yerleşmeye ve burada kutsanan tanrıçanın kültüne ilişkin keşfimiz, bununla ilgili epigrafik buluntuların açıklamaları ve yazılardan hareketle vardığımız bilimsel sonuçlar ekibimiz tarafından Almanca olarak yayımlanacağından, bu makale, Türk bilim ve kültür çevreleri, daha çok da, genç kuşak düşünülerek Türkçe yazılmış, bu arada, Neapolis'i tanıtıçı açıklamalara özellikle geniş yer verilmiştir.

Kentin (Termessos'un) kuşçumu 11 km. kadar güneydoğusunda, Trebenna (Çağlarca) sınırında yer alan yerleşmeye, Antalya'yı Saklıkent'e bağlayan yoldan, Doyran sapakları geçildikten sonra "Arslanlı Taş" Mevkii⁴ (eski Saklıkent yolu çıkış) yakınlarında kuzeydoğuya ayrılan, yaklaşık 5 km.lik oldukça virajlı bir orman yolunu izlemek ve ardından,

* Doç. Dr. Ahmet Vedat Celgin, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri Bölümü, Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Fen P.T.T. 34459 İstanbul.

1 Genel olarak antik kent teritoryumları, bunların araştırmalar açısından durumu ve bu bağlamda Termessos teritoryumunun taşıdığı özellik; ayrıca buradaki Artemis kültürleri hakkında ön bilgi için bk. Celgin 2003, 119-122.

2 Buradaki "Artemis Kelbessos" kültü konusunda bilgi için bk. Celgin 2003, 127-132.

3 Şimdi belde olmuştur.

4 Söz konusu mevki, buradaki, şimdi parçalanmış durumda bulunan lâhitlere ilişkin arslan tasvirlerinden dolayı bu şekilde anılmaktadır.

"Zoplan Suyu" Mevkii⁵ yakınlarından itibaren yaya olarak "Karataş Gediği" istikametinde kuzeydoğuya doğru, vadideki patikalardan tırmanmak suretiyle, tepenin kuzey eteklerinden dolanarak ulaşılabilmektedir. Yerleşme, zirvesi deniz düzeyinden 1.180 m. yüksekliğe sahip Karakuz (Suluandız) Dağı'nın (Res. 1-3) güneye doğru uzantısı niteliğindeki, kuzeydoğu-güneybatı doğrultulu Keldağ'ın nispeten daha az eğimli batı ve kuzeybatı eteklerinde kurulmuştur⁶ (Res. 2-4). Ana yollardan epeyce uzakta yer alan ve bugünkü orman yolu açılıncaya kadar ulaşım imkânlarından tamamen yoksun bulunan yerleşme, bu erişilmesi çok zor, izole durumundan dolayı günümüzde değin, gezginlerin seyahatnamelerinde söz etmedikleri bir ören yeri olarak kaldığı gibi, hiçbir bilimsel araştırmaya da konu olmamıştır.

Avusturya Bilimler Akademisi Küçükasya Komisyonu adına Termessos ve Doğu-Kuzeydoğu Lykia'da araştırmalar yapan ekibimiz 1997 yılında "Örtülü" Mevkii'ndeki antik yerleşme yerinde epigrafik araştırmalarını sürdürürken karşılaştığı bir çobanın tavsiye ve tarifi üzerine Doyran köyünden, yöreyi iyi bilen bir rehberin yol göstericiliğinde ören yerine ulaşarak burada "Termessos Antik Kenti ve Egemenlik Alanı Epigrafiya-Tarihî Coğrafya Yüzey Araştırmaları Projesi" kapsamında on beş gün kadar süren yoğun bir yüzey araştırması gerçekleştirmiştir⁷. Bu çalışmalar sırasında biri adak, biri yapı, üçü onur⁸, on ikisi mezar yazılıtı olmak üzere toplam on yedi yazılıt saptanarak dokümantasyonları yapılmıştır⁹. Ele geçen yazılıtların en başta zikredilmesi gereken katkısı, araştımanın daha ilk günlerinde Ahırtaş-Örentepe'deki gibi, yerleşmenin özel adının ve statüsünün belirlenmesini sağlayan verilere ulaşılması olmuştur. Bu keşfe vesile olan belgeler, biri yapı, biri onur, biri ise mezar yazılıtı olmak üzere üç yazılıttan oluşmaktadır. Bina

⁵ Bu mevki, adını, buradaki bir su kaynağından almaktadır. Hiçbir Türkçe sözlükte rastlanmayan ve yerel bir isim olduğu anlaşılan "Zoplan"ın fonetik olarak "Aspalos" (Anlamı için bk. s. 146) adını çağrıstdığı düşüncemdedeyim. Nitekim, değerli Türkolog sayın Yusuf Çotuksöken (Beykent Üniversitesi), yaptığı araştırma sonucunda, söz konusu adın antik bir isimden türemiş olabileceği, dolayısıyla, düşünmemi mantıksal bulduğumu belirtmiştir. Aziz dostuma, gösterdiği çaba ve kıymetli yardımları için teşekkürü bir borç biliyorum.

⁶ Doyran'ın kuzeybatisında bir duvar gibi yükselen, Antalya Ovası ve Antalya Körfezi'ne tamamen egemen konumındaki tepenin Doyran'a bakan doğu ve güney yamaçları son derece sarp kalker kayaklıklardan oluşan bir yar görünümündedir; bundan dolayı, ıskâna elverişli olmadığı gibi, antik yerleşmeye bu yönden ulaşım imkânı da vermemektedir (Res 2-4).

⁷ Bu çalışmalarla ilişkin önrapor için bk. İplikçioglu - Çelgin - Çelgin 1999, 381-385. Böylece, yerleşme ilk kez ekibiminin araştırmaları sayesinde bilim dünyasının gündeminde gelmiştir. Aynı yıl, ekibimizden sonra, Akdeniz Üniversitesi'nden N. Çevik, İ. Kızgut ve Ş. Aktaş'ın oluşturduğu ekip de burada, "Kent Antalya'nın Arkeolojik Envanteri Projesi"nin devamı niteliğinde, kısa süreli bir tespit çalışma yapmış olup elde edilen ilk bilgiler araştırmalarının önraporu içinde özet olarak sunulmuştur (Çevik - Kızgut - Aktaş 1999, 409-410). 1999 yılında da, İstanbul Üniversitesi'nden E. Akyürek başkanlığındaki bir ekip tavsiyemiz üzerine Doyran ve çevresine düzenlediği bir inceleme gezisi çerçevesinde buradaki Erken Bizans kalıntıları, özellikle bazilikala plânlı kilise üzerinde gözlemlerde bulunmuş ve bu ilk değerlendirme sonuçlarını, yörendeki Bizans mimari varlığını tanıtmak amacıyla kaleme aldığı genel bir makalemin içinde yayımlamıştır (Akyürek - Tiriyaki - Kızılkayak 2003, 15-17). 2001 yılından bu yana Trebenna antik kenti ve çevresinde ortak bir proje kapsamında yüzey araştırmaları yapmakta olan N. Çevik, B. Varkıvanç ve E. Akyürek, 2003 yazından itibaren burada da geniş çaplı bir yüzey araştırmasına girişerek Antikçağ ile Erken Bizans Dönemi kalıntılarını birlikte değerlendirmeye plânlamaktadırlar.

⁸ Onur yazılıtlarından biri ölü onurlandırması niteliğindedir (bu yazıt için bk. a.dn. 67).

⁹ 1999 yılında Akyürek ekibinin kilisedeki gözlemleri esnasında rastlayıp repertuara kazandırdığı, ancak çok silih oluşu nedeniyle tam olarak okunup değerlendirilememeyen bir adak yazılıt ve ekibiminin 2002 yılı Lykia çalışmalarını sırasında bir ziyaretinde belgelediği, biri bina (tapınak), diğeri mezar yazılıt olmak üzere iki yeni yazılıtla birlikte, sınımdıye kadar tespit edilen yazılıt sayısı toplamı yirmiyi bulmuştur. Söz konusu yazılıtlar üzerindeki epigrafik değerlendirme çalışmaları hemen hemen tamamlanmaktadır olup sonuçlar yakın bir tarihte basıya verilmek üzere hazırlanan "Epigraphische Forschungen in Termessos und seinem Territorium IV" adlı nîhaî yayın içinde yer alacaktır.

yazıtında¹⁰ geçen τὸ περιπόλιον sözcüğü ile onur yazıtındaki¹¹ Νεαπολεῖτῶν τὸ περιπόλιον ibaresi yerleşmenin, Ahırtaş-Örentepe yerleşmesi gibi, "peripolion" nitelik ve statüsüne sahip olduğunu öğrenmemize imkân vermiş; gene onur yazıtındaki Νεαπολεῖτῶν (= "Neapolis'lilerin") sözcüğünün yanı sıra, mezar yazıtında¹², lâhdi yapturan kişinin [ὁ δένα, οἰκητὴς ἐν Νεαπόλει (= "Neapolis'te oturan filâncı") şeklinde geçmesi, yerleşmenin "Neapolis" adını taşıdığını açıkça göstermiştir.

Üzerinde yer aldığı tepenin doğal savunma açısından son derece elverişli koşullara sahip olması (Res. 3-4) dolayısıyla etrafında ayrıca bir tahkimat (sur duvarı) bulunmayan, taş (işlenmeye çok uygun kireçtaşı), kereste gibi yapı malzemesinin de yakın çevreden kolayca ve ucuza elde edilebildiği yerleşmede doğanın sunduğu imkânlar en iyi şekilde değerlendirilmiş, arazinin hemen her yerinden azamî ölçüde yararlanılmış –yerine göre yapay teraslar da kullanılmak suretiyle– başarılı bir şehir planlaması uygulanmıştır. Hellenistik Çağ'da kurulduğu anlaşılan yerleşmede, bu çağın yanı sıra, Roma ve Erken Bizans devirlerine ilişkin, çoğu oldukça sağlam durumda günümüze gelmiş hayli yapı kalıntıları mevcuttur¹³. Yukarda andığım yazılardan, bağımsız olarak onurlandırma kararları alabilme yetkisine sahip bir "peripolion"¹⁴ olduğu saptanan yerleşme, Termessos egemenlik alanındaki *peripolion*'larının Kelbessos'tan sonra ikinci örneğini¹⁵ ve önem açısından üç

¹⁰ Bu yazıt, yerleşmenin *agora* olması gereken, nispeten daha az eğimli meydanının hemen güneyinde yer alan ve G. Kızılkayaık tarafından bir yüksek lisans tez çalışması kapsamında incelemiş olan Erken Bizans Dönemi'ne ait bazilikada (G. Kızılkayaık, Antalya'da Neapolis Bazilikası [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003]) devşirmeye malzeme (*nartheks*'ten kuzey nef geçit veren kapının lento'su) olarak kullanılan olup halen bu ikinci kullanım yerinde durmaktadır. *Peripolion*'un, Zeus Soter için inşa edilen bir tapınağı ve kültür tasvirini (?) kendi maddî imkânlarıyla tamamlayıp adadığını belgeleyen beş satırlık yazıtın transkripsiyonu aşağıdadır:

Διὶ Σωτῆρι τὸν ναὸν καὶ τὴν μετάθεσιν τοῦ ῥάφει ἡ δρύμιατος; τὸ περιπόλιον ἐκ τοῦ ιδίου ἀπήρ ω τισεν καὶ ἀφιέρωσεν | προνοίᾳ καὶ σπουδῇ τοῦ ἀρχιπροϊσθνόλου Μο(λεοντ) Αρ(τειμον) β' Αρ ων σαμιοτον. | ιερέος τε Διός Σαμιού Σδλώνος Τρ(οκονδού), | προϊσθνόλου Τ(ιβερίου) Κ(λαδίδον) Κανδίδον, νε(ροκόρον) Μο(λεοντ) Αρ(τειμον) β' Αρσαμιοτον | İplikçioglu 1999, 312 dn. 47; İplikçioglu - Çelgin - Çelgin 1999, 382).

¹¹ Daha sonra ele alacağım Aspalos-Artemis Tapınağı'nın *temenos*'unda bulunan ve *peripolion*'un Tiberius Claudius Marcellus'u onurlandırmasıyla ilgili olan, silindirik bir heykel kaidesi (Res. 8, 15) üzerine kazılmış altı satırlık yazıtın transkripsiyonu aşağıdadır:

Νεαπολεῖτῶν | τὸ περιπόλιον | Τιβέριον Κλαδίδον | Μάρκελλον, | ιφιλόπατρτν], | νίὸν πόλειως, τῆς εἰς ἔσωτὸν | εὐνοίας χάριν] | İplikçioglu 1999, 312 dn. 45; İplikçioglu - Çelgin - Çelgin 1999, 382).

¹² Baş tarafı kırık ve eksik olduğu için adını öğrenemediğimiz, Neapolis'te ikamet eden bir adamın, kendisinden önce ölmüş olan karısı Ge ve oğlu Hermaios için yaptırdığı bir lâhde ilişkindir. Aspalos-Artemis'in "Akrai" epitetini belgeleyen iki yazıtın biri olma özelliğini de taşıyan bu önemli yazıt için bk. a.dn. 47 yazıt 1.

¹³ Bu önemli Antikçağ-Erken Bizans yerleşmesi yakın çevresinde yapı taşlarını kullanabilecek herhangi bir köy ya da mahalle bulunmadığından nispeten iyi korunmuş olmakla birlikte, özellikle son yıllarda yörende vahim boyutlara vardığını büyük üzüntüyle gözlemlediğimiz kaçak kazı faaliyetlerinden –Kelbessos örneğindeki kadar değilse bilenasibini almıştır.

¹⁴ "Peripolion" sözcüğünün anımları için bk. Çelgin 2003, dn. 38.

¹⁵ Yazılarda geçen Luvi kökenli sahins adlarının Solym'lere ait bir yerleşme yeri olduğunu açıkça gösterdiği Neapolis'i topografik konumunun yanı sıra, Aurelius Artemes ve Aurelia Artemes adlarını taşıyan bir kari kocanın, kendileri ve diğer aile fertleri için yaptırdıkları bir lâhde ilişkin yazıtta mezar cezasını taşılı yetkisinin Termessos'un baştanrişı Zeus Solymus'un tapınağına tanınmış olmasından dolayı da Termessos'a bağlamak mümkündür. Öte yandan, *peripolion*'un Zeus Soter Tapınağı'nın kendi maddî imkânlarıyla tamamlamasını belgeleyen yazitta (bk. y.dn. 10), *arkibiprobulos* unvanlı, Arteimas oğlu Moles'in, bu faaliyette emeği geçen bir kişi olarak; *probulos* unvanlı Tiberius Claudius Candidus'un ise, tatlîf işinin tamamlanma tarihini bildirmek üzere zikredildikleri görülmektedir. İsimlerine Heberdey'in oluşturduğu eponim *probulos*'lar listesinde (Heberdey 1929, 129; TAM III/1 s. 295) rastlanmayan (öylece ilk kez belgelemiş olmaktadırlar) bu iki sahins işgal ettikleri makamı Termessos'un en üst düzeydeki yöneticilik makamı olması da bizi aynı sonuca götürmektedir. Bu husustaki diğer bir kanıt da, dn. 11'de verilen yazıtakı, *peripolion* tarafından onurlandırıldığını öğrendiğimiz Tiberius Claudius Marcellus'un Termessoslu bir aileyeye (R. Heberdey'in oluşturduğu soyagraşları arasındaki "II" ailesi) mensup olmasıdır. Bu aile ve Marcellus konusunda daha ayrıntılı bilgi için bk. s. 153. Termessos *peripolion*'larının siyasal, hukuksal ve toplumsal statüsü için de, bk. Çelgin 2003, dn. 39, 41.

büyük yerleşmeden birini¹⁶ –hatta en büyük ve en görkemlisini– oluşturmaktadır. Antik yazarların herhangi bir şekilde atıfta bulunmadıkları Neapolis de Kelbessos gibi, *demos*¹⁷ niteliğinde bir kırsal yerleşme birimi¹⁸ olmakla birlikte, içinde *eksedra*'lar¹⁹ ve onur heykel-leri²⁰ barındıran *agora*'sı, tapınağı²¹, kilisesi²², hamamı, evleri, zeytinyağı ve şarap ışıkları,

¹⁶ Diğerleri, Ahırtaş-Örentepe (Kelbessos) yerleşmesi ile bugün üzerinde Yukarıkaraman Köyünün bulunduğu, Antikçağ'da Anydros, Bizans Çağında ise Eudokias adını taşıması muhtemel yerleşmedir.

¹⁷ Bu yerleşme birimlerinin niteliği hakkında bilgi için bk. Ch. Schuler, *Ländliche Siedlungen und Gemeinden im hellenistischen und römischen Kleinasien* (1998) 41-45.

¹⁸ Kelbessos ve Neapolis yerleşmelerinin siyasi, hukuki ve idari statüleri konusundaki görüş ve değerlendirmeler için bk. Çelgin 2003, dn. 39.

¹⁹ Düzgün kesme taşlarından özenli bir işçilikle inşa edilmiş yarı yuvarlak plânlı üç *eksedra*'dan biri sağlam, diğer ikisi ise tahrîp olmuş durumda günümüze ulaşmıştır. Sağlam durumda *eksedra*'nın köşelerinde yer alan arslan ayaklı-lardan birinin defineciler tarafından –içinde “mangır” bulma (!) hayatıyle olacak– yakın bir tarihte parçalandığı, böylece bu zarif sanat eserinin görünümünün –ne yazık ki– epeyce bozulduğu görülmektedir (resmi için bk. Çevik - Kızgut - Aktaş 1999, 420 Res. 15). Olay, ilgili mevzuatın yetersiz kalması nedeniyle cüretkarlıklarını ve saldırganlıklarının dozunu her geçen gün biraz daha artıran, insanlıktan nasibini almamış eski eser soyguncularının hemen her yerde sergiledikleri akıl almaz echaletin, vicdansızlığın ve kendinibilmeligin çarpıcı, ibret verici ve düştürfeci yeni bir örneğidir.

²⁰ İmpator Commodus'un heykelini taşıdığı anlaşılan prizmatik bir heykel kaidesi, *agora*'da bu tür onur heykel-lerinin durdugu gösteren bir örnektir.

²¹ Bugün somut olarak tek bir tapınak kalıtsına rastlanmakta olup inşa ve ithaf yazıtından yapının Tanrıça Artemis'e adanlığı saptanmıştır. Ancak, yazıtlar, makalemizin konusunu oluşturan, aşağıda ayrıntılı bir şekilde değineceğim bu tapınaktan başka tapınakların da bulunduğuuna işaret etmektedir. Örneğin, yukarıda sözünü ettigim, Erken Bizans Dönemi'ne ilişkin bazılıkada devşirme malzeme olarak kullanılan bir yazıt (bk. y.dn. 10) burada Zeus Soter için inşa edilmiş bir tapınağın varlığının kesin bir kanıdır. Nitelik –söz konusu tapınak bugün ortada bulunmamakla birlikte– Akdeniz Üniversitesi'ne mensup araştırma ekibinin kilisede kullanılan sütun, başlık ve kesme taş gibi yapı malzemesinin tamamının daha önce aynı yerde kurulu tapınaktan devşirildiğine dair notu (Çevik - Kızgut - Aktaş 1999, 410) bunu desteklemekte, kilisenin, Zeus Soter Tapınağı'nın üzerine, onun mimari elementlerinden da yaranan suretiyle inşa edilmiş olabileceğini düştürmektedir. Daha sonra Tanrıça Artemis'in adının epitetsiz olarak anılması dolayısıyla atıfta bulunacağına bir mezardan yazıtında (bk. a.dn. 48 yazıt 2), mezardan cezasının tahsiline yetkili vezne olarak Artemis Tapınağı'nın yanında Zeus Megistos Tapınağı'nın birlikte zikredilmesi her ne kadar ikinci bir Zeus tapınağının varlığını gösteriyor gibi görünse de, burada kastedilen Zeus tapınağı –B. İplikçioğlu'nun haklı bir şekilde dündüğü gibi– Zeus Soter Tapınağı olmalıdır. Yukarda yerleşmenin Termessos'a aidiyetine işaret eden deliller arasında gösterdiğim, Aurelius Artemes - Aurelia Artemis çiftinin mezardan yazıtında (bk. y.dn. 15), mezardan cezasının ödeneceği vezne olarak ilân edilen Zeus Solymeus Tapınağı'nın, Termessos'taki Zeus Solymeus Tapınağı olduğu kanısındayız. Bunların dışında, daha sonra üzerinde duracığım, olmuş bir Dionysos rahihiyle ilgili bir onur yazımı doğal olarak, burada Dionysos'a ait bir tapınağın da olması gerektiğini göstermektedir. Sözünü ettigim yazıt, ayrıca Dionysos kültü ve tapınağı konusundaki kişisel görüşlerim için bk. a.dn. 67.

²² Yerleşim alanının içindeki, Erken Bizans Dönemi'ne ait bazılıka plânlı kilisenin yanı sıra, yakın çevrede Hristiyanlıkla ilgili başka dinsel yapılar da bulunmaktadır (Res. 2). Binalardan biri, Neapolis'in kuşucusunu 2 km. kadar güney-batısında, “Kisleçukuru” denen mevkide yer alan manastır kompleksidir. Başta çatı seviyesine kadar korunmuş Orta Bizans Dönemi'ne ait kilisesi olmak üzere günümüzde oldukça sağlam durumda gelebilen manastır ilk kez, yörede tavsiyemiz üzerine bir keşif gezisi yapan Akyürek ekibi tarafından incelenmiş ve iki bildirilebilim dünyasına tanıtılmıştır (E. Akyürek, “Antalya'nın Doyran Beldesi'nde Bir Bizans Manastırı”, bk.: S. Alparslan [ed.], V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu. Ankara 19-20 Nisan 2001 [2001] 13-27; ay., “A Middle Byzantine Monastery Near Doyran Village [Antalya, Turkey]”, bk.: Twenty-Seventh Annual Byzantine Studies Conference. Indiana 9-11 November 2001. Abstracts of Papers [2001] 37). Söz konusu manastır, A. Tiryaki (İstanbul Üniversitesi) tarafından bir doktora tez çalışması olarak değerlendirilmektedir. Diğer bir kalıntı, Neapolis'in kuşucusunu 3 km. kadar kuzyeydoğusunda, Aşağıkaraman köyü sınırları içindeki “Palamutdüzü” veya “Palamutluk” denen mevkide yer almaktak olup bu da, kilisesi, mezardan şapeli ve diğer yapılarıyla ikinci bir manastır kompleksidir. Bu manastırın doğusunda, gene aynı köyün sınırları içinde, Neapolis'e kuşucusunu 4 km. kadar uzaklıktaki “Keltepe” ya da “Karamaninkeldâg Tepesi” olarak adlandırılan küçük tepenin zirvesinde ise, bir Bizans şapeli mevcuttur (sözü edilen üç yere ait kalıntılar hakkında genel bir değerlendirme için bk. Akyürek - Tiryaki - Kızılkayak 2003, 17-24). Bu kalıntılar, Neapolis ve yakın çevresinin Bizans Çağında Hristiyanlık açısından önemli bir yer olduğunda hiçbir kuşkuya yer bırakmamaktadır.

sarnıcı ve kuyuları, lâhit ve ostotekler içeren nekropolü, ayrıca fonksiyonunu henüz bilmediğimiz daha nice yapılarıyla küçük bir kent görünümündedir; nitekim bu özelliği adının taşıdığı anlama ("yenikent") da uygundur²³.

Ekipimizin Keldağ ören yerinde yerleşmenin adının ve statüsünün belirlenmesine ilişkin keşfinden sonra en önemli bulgusu, Aspalos-Artemis Akraia kültürünü varlığını ortaya çıkarmasıdır. Söz konusu kültür keşfinde dayanak oluşturan yazıtlardan en önemlisi bir adak yazılı olup yerleşmenin bulunduğu tepenin zirvesi yakınılarında, kayalıklar üzerinde ve bir *temenos* içinde inşa edilmiş, yerleşmenin şimdilik kesin olarak saptanabilen tek tapınağı durumundaki tapınağın yıkıntıları arasında ele geçmiştir. Adak yazılı, daha sonra üzerinde ayrıntılı olarak duracağım tapınağın yere düşmüş ve yapı taşlarıyla karışmış vaziyetteki *antae* bloklarından biri üzerinde yer almaktadır²⁴ (Res. 13-14). Bir *tabula ansata* içine özenle kazılmış olan, dolayısıyla bugün taşlar arasında farkedildiğinde rahatça okunabilecek dört satırlık yazıtın transkripsiyonu aşağıdadır:

Τρ(οκονδας) Τερμιλον | Ἀσπάλω | Ἀρτέμιδι | εὐχήν.

Yazıtın, tapınağın, Trokondas adlı bir şahıs tarafından Aspalos-Artemis'e adandığını öğreniyoruz²⁵.

23 Kelbessos gibi, Hellenistik Çağ'da Termessos'un Trebenna'yla olan güney sınırı üzerinde bilmediğimiz nedenlerle bir *peripolion* olarak kurulan yerleşme gittikçe gelişmiş, Roma Çağında epeyce büyümüş, -Yukarıkaraman (Eudokias?) örneğindeki gibi- Hristiyanlığın bölgede güçlenmesiyle daha da önem kazanmış olmalıdır. Ören yerindeki kalıntıların kısa bir tanımı için bk. Çevik - Kızgut - Aktaş 1999, 409-410.

24 Yazıtın konumu için ayrıca bk. s. 152.

25 Gerçek ikinci satırdaKİ AСПАЛАѠ sözcüğü genitif halde kişi ismi olarak görünebilir. Başka sözcüklerle ifade edecek olursak, burada, genitifi "ῳ" ile biten ("o" gövdesi üzerine kurulu) bir şahıs adıyla karşı karşıya bulunduğumuz düşünülebilir. Nitekim, saygideğer hocamız S. Şahin de böyle düşünmektedir. Bu tür isimlerin Hellence'de ve Eski Anadolu Dilleri'nde (Karca, Likçe v.b.) mevcut olduğuna dikkati çeken ve 'Απολλώς, -ῷ; Σιβίλως, -ῳ; Καφλώς, -ῳ; Τλῶς, -ῷ örnelerini veren Şahin, yazitta geçen ismin nominatif halinin 'Ασπαλως, genitif halinin ise 'Ασπαλω olmasının gerektiğini kanıtladır. Şahin'e göre, bu isim ya Hellence'deki 'Ασπάλιος, -ίον (=Balıkçı) (Pape/Benseler, 160) şahıs adının Likçe'deki bir varyasyonudur ya da, henüz kökenini bilmemişiz -Termessos ve çevresinde örnelerine sıkça rastlanan türden- yeni epikorik (yerli) bir ismidir. S. Şahin'in bu değerlendirmesine göre, yazıtın, "Termilas'ın oğlu, Aspalos'un torunu Trokondas Artemis'e adak olarak sundu" şeklinde anlaşılması söz konusu olmaktadır. Fakat biz AСПАЛАѠ sözcüğünün bu şekilde, baba adı, yanı adak sahibi Trokondas'ın dedesinin ismi olarak yorumlanmasıından yana değiliz. Çünkü, bir kere, "Aspalos" şeklinde bir şahıs adı ne Hellence ne de epikorik olarak şimdije deşin belgelenmemiştir. Söz konusu isim Hellen kökenli bir şahıs adı olmuş olsaydı bugüne kadar belgelenmemiş olması herhalde son derece olağanlı bir durum olurdu. Mamañlı bu ismi çağrıstanın birkaç epikorik şahıs adı mevcuttur: 'Ασπανδαῖς, 'Ασπανδανος, 'Ασπάνδας, Ασπουροս. Birincisi ve dördüncüsü Termessos'ta belgelenmiş olan (TAM III/1 no. 106; 222, 362, 626), hepsi İran kökenli bu isimler için bk. Zgusta, 104 vd. § 118 ve dn. 427. Buna karşılık, Hellence'de ἄσπαλος eins ismi bilinmekte olup "balık" anlamına gelmektedir. Aşağıda bunun üzerinde durulacaktır. Gene Hellence'de 'Ασπαλίς şeklinde bir özel isim mevcuttur ki, bu, balık ve balıkçılıkla ilgili bir tanrıçanın adıdır (Pape/Benseler, 160). Bu tanrıçaya da aşağıda değinilecektir. Şimdije deşin belgelenmiş, birbirine yakından ilgili bu iki isim, ayrıca, Artemis'in ayrıntılı bir şekilde ortaya konulacak olan, sular, balık ve balıkçılık ilişkisi tercihimizi, AСПАЛАѠ sözcüğünün 'Ασπάλω şeklinde anlaşılması yönünde yapmayı; diğer bir deyişle, bizi Artemis'in lâkabı (epiteti) olarak yorumlamaya sevk etmektedir. Her ne kadar tanrı/tanrıça adlarına ait epiteterin esas isimlerden önce gelmesi yaygın rastlanan bir durum değilse de, bunun örneleri mevcuttur. Benzeri bir örneği, çok yakından, gene Termessos egemenlik alanından göstermek mümkündür. Korkuteli'nin İmecik köyünde ele geçen ve halen Antalya Müzesi'nde korunmakta olan, Kakabos'a ilişkin bir adak steli (env. no. 848) üzerinde dört satırlık su yazıt yer almaktadır: Αύρ(ήλιος) Σύρος Αρτεμιου "Αστρόφ | Κακαζβετ | εὐχήν. Tanrı Kakabos'un "Astron" epitetiyle ("Αστρον Κακαζβεύς = "Yıldız-Kakabos" diye) nitelendirildiğini belgeleyen bu örnük, epitetin tanrı adından önce de gelebildiğini açıkça göstermekte, dolayısıyla yaklaşım tarzımızı desteklemektedir. Su halde, "Aspalos" bize göre, Artemis'in öne konulmuş bir epiteti (sanı) olmalıdır.

Hellence'deki ἰχθύς ("balık") sözcüğüyle eşanlamlı olan ἄσπαλος²⁶, Artemis'in bir yanı ("Balık-Artemis") olarak, söz konusu yazıt sayesinde ilk kez belgelenmektedir. Gerçi Thessalia'da, "Aspalis" adını taşıyan ve Artemis'le özdeşleştirilen bir tanrıçaya tapıldığını biliyoruz. Özellikle balıkçıların saygı gösterdikleri bu tanrıçaya, aşağıda, Artemis'in balıkçılarla ilişkisi bağlamında tekrar değineceğiz. Burada önemli olan, Artemis'in kendisinin, ilk kez Neapolis adak yazıtında doğrudan doğruya "Balık" diye adlandırılmasıdır. Tanrıçanın "balık" ile ilgisi ise gerek edebiyet gerek sanatta öteden beri bilinmekte olup çeşitli kanıtlarla sabittir. Çok yönlü bir tanrıça olan Artemis²⁷, her şeyden önce, bir doğa tanısı olarak, "Potnia Theron" epitetonun²⁸ açığa vurduğu gibi, "Vahşî Hayvanlar Hâkimesi"ydi. Bu özellikle dolayısıyla pek çok hayvan türü, o'nun için kutsal sayılmasının yanı sıra, göl ve bataklık gibi durgun sulara, sulak ve nemli alanlara da egemendi²⁹. Denizde, esasen karasal suların tanrıçası niteliğine sahip Artemis için ayrı bir önem ve kutsallık arz ediyor, bilhassa kıyılar, limanlar ve denizcilik onun özel bir hâkimiyet (yetki) alanını oluşturuyordu³⁰. Artemis'in gerek akan gerek durgun suların, ayrıca nem unsurunun egemeni olması doğal olarak, kendisine, balıkların tanrıçası niteliğini de kazandırmaktadır; balık bundan dolayı da, o'nun için kutsal bir hayvan konumunda bulunmakta³¹.

Antik yazarkarda tanrıçanın balıkla ilişkisine işaret eden çeşitli örnekler bulmak mümkündür. Sicilyalı Diodoros'a göre, Syrakusai kenti yakınlarındaki Ortygia'da balıklar Artemis için böyle bir kutsal anlam taşımaktaydı³². Keza, Atinalı komedyâ yazarı Platon (İ.O. 5. yy.), özellikle barbunya balığının Artemis için kutsal sayıldığını kaydetmektedir³³. Atinalı

²⁶ Sadece Geç Antikçağ yazarlarından Aleksandreia'lı Hesikhios (İ.S. 6. yy.)'un sözlüğünde rastladığımız (Hesych. a. 7753, 1) bu sözcük, Hellen dili kelime doğarcığına yazar tarafından Athaman (Hellas'ta Epeiros bölgesinde Athamanian yerleşmiş, Thessalia kökenli bir Hellen boyu) lehçesinden aktarılarak dahil edilmiştir. Sözcüğün çekimli değişik formları için bk. Bailey 1950, 288; Liddell - Scott 1978, 259; Passow 1993, 417.

²⁷ Bilindiği gibi, Artemis, Antikçağ'da kökü oldukça eskiye uzanan bir inanç geleneğine sahip, güç ve etki alanı hayli çeşitlilik gösteren, dolayısıyla hemen her yerde önem verilen, büyük saygı gören bir tanrıydı. Taşıdığı ortak özeliliklerden dolayı diğer bazı tanrıçalar (örneğin, Diana, Anaïtis / Anahita, Britomartis / Diktynna, Hekate, Bendis, Selene gibi) ile özdeşleştirilen ve böylece çok değişik epitetter altında karşımıza çıkan, buna bağlı olarak kültlerinde, yerine ve taşıdığı niteliklere göre bazı farklılıkların gözlemlendiği Artemis'e ait kültürlerin esas itibarıyla, Hellas ve Küçükasya (Anadolu) olmak üzere iki ana coğrafi mekânda yoğunlaştiği görülmektedir. Artemis'in, Hellen dünyasının her yerinde rastlanabilen normal kültürlerin yanında, Hellas'ta Tauris (Artemis Tauropolos); Anadolu'da ise Ephesos (Artemis Ephesia), Perge (Artemis Pergia), Menderes Magnesia'sı (Artemis Leukophryene) gibi kentlerde, gizemli bir karaktere sahip, yaygın ün kazanmış kültürleri de vardı. Değişik nitelikler taşıyan bir tanrıça olan Hellen Artemisi'insan hayatının hemen her alamına etkide bulunduğu, ona yön verici güç sahip olduğu gibi, tüm doğaya ve doğal güclere de egemendi. Fakat onun en onde gelen, en baskın niteliği, bir doğa, bereket ve av tanrıçası olmasıdır. Artemis, aslında tek bir gücün, Doğa'nın çeşitli özelliklerini benliğinde birleştiriyor ve bunları, değişik yerlerde, farklı görenimler altında ortaya çıkıp farklı epiteter almaktan suretiyle temsil ediyordu.

²⁸ Tanrıçanın bu epitetine ilk kez Homeros'ta rastlıyoruz (Hom. Il. XXI, 470).

²⁹ Bu konuda genel bilgi için bk. Schreiber 1884-1890, 559 vd.; Wernicke 1895, 1339, 1343; Farnell 1977, (II) 427 vd.; Çelgin 1986, 18 vd. Tanrıça anılan bu niteliklerinden dolayı, "Potamia", "Limenitis", "Limnaia", "Limnatis", "Heleia" gibi epiteter taşıyordu (bunlarla ilgili olarak bk. Wernicke 1895, 1343, 1392 vd.; Farnell 1977, (II) 427 vd.; Çelgin 1986, 19).

³⁰ Euripides'in, "Hippolytos" adlı tragedyasında tanrıçayı "Despoina Limnes" (= "Denizler Hâkimesi") olarak nitelendirmesi (Eur. Hipp. 228 vd.) bunun açık ve anlamlı bir ifadesidir. Tanrıçaya, denizle yakın ilişkisi çerçevesinde, kıyılar ve limanların koruyucusu (gözcusü) olarak, "Aktaia", "Paralia", "Limenoskopos / Limenessin Episkopos", "Limenitis"; gemicileri himaye eden, iyi geçişler (çıkışlar) veren, iyi dönüsler sağlayan güç olarak, "Euporia", "Ekbateria", "Eunoatos"; gemilerin ve gemicilerin esirgeyicisi ya da kurtarıcısı olarak ise, "Neossoos" gibi epiteter veriliyordu (Wernicke 1895, 1349 vd.; Çelgin 1986, 35 vd.).

³¹ Farnell 1977, (II) 428.

³² Diod. V 3, 6.

³³ Plat. Com. 1646 Kock (Wernicke 1895, 1350'den).

Hegesandros (İ.O. 4. yy.)'un bir kaydı kültürlerinde tanrıçaya balık kurban edildiğini öğrenmemize vesile olması açısından ilginçtir³⁴. Pausanias'ın bir kaydından, dağlık Arkadia bölgesindeki Phigaleia yakınılarında, iki derenin birleşme noktasında, bir servi koruluğuyla kuşatılmış kutsal alanda yer alan ve kapısı her yıl aynı tarihte olmak üzere senede sadece bir kez açılan Eurynome Tapınağı'nda ağaçtan yapılmış (*ksoanon*) ve altın zincirlerle bağlanmış, üst kısmı kadın, alt tarafı ise balık şeklinde bir kültür tasvirinin bulunduğuunu öğrenmektedir³⁵. Yazar eski geleneğin Eurynome'yi Okeanos'un kızı olarak göstermesine karşın Phigaleia'lilar tarafından Artemis'in bir epiteti sayıldığını belirtmekte ve böylece, söz konusu tapınağın Artemis Eurynome'ye ait olduğu şeklindeki –tradicyonla gelişen– halk inancını aktarmaktadır³⁶. İ.O. 400 civarında yaşadığı sanılan ve Ion lehçesiyle "Ephesion horoi" adında, kendi kentinin tarihine üzerine bir eser kaleme aldığı bilinen Ephesoslu Kreophylos'un ünlü Artemis Ephesia Tapınağı'nın kuruluş efsanesinde balığın oynadığı role dair bir kaydı³⁷ oldukça çarpıcıdır.

Artemis'in balıkla olan ilgisini gözler önüne seren arkeolojik eserler de çeşitli türden ve hayli ilginçtir. Boiotia'da ele geçen, Geometrik stilde tasvirlerle süslü bir vazoda Artemis "Vahşî Hayvanlar Hâkimesi" ("Potnia Theron") pozunda gösterilmiş olup giysisinin (*khiton*) üzerinde, bacaklar hizasında, dikine vaziyette büyük bir balık tasvirinin yer aldığı görüyorumuz³⁸ (Res. 5). Smyrna (İzmir)'dan bir fildişi kabartma, Artemis'i, ayaklarının dibinde üç balık tasviriley birlikte göstermektedir³⁹ ki, Anadolu'dan bir örnek olması dolayısıyla bizim açısından ayrı bir öneme sahiptir (Res. 6). "Sosias Kâsesi" olarak anılan bir kap üzerinde, Tanrı Poseidon'un yanında oturur vaziyette bir balıkla gösterilmiş kadın figürünün Artemis olması olasılığı oldukça yüksektir⁴⁰.

³⁴ Hegesandros VII. 325 C (Wernicke 1895, 1350'den).

³⁵ Paus. VIII, 41, 4 vd.

³⁶ Eurynome Pausanias'ın altı çizdiği gibi, Homeros tarafından, Okeanos ile Thetis (aslında Tethys)'in, annesiyle birlikte yaşayan kızları olarak anılmaktadır (Hom. Il. XVIII, 398); Hesiodos da kendisinden, Okeanos'un kızı ve Zeus'un karısı (ünlü ozanın belirttiği göre bu evlilikten Kharitler doğmuştur) diye söz eder (Hes. theog. 906-910). Kendisinin görmedigini vurguladığı fakat Phigaleia'luların verdikleri bilgilerle hakkında bilgi sahibi olduğu kültür tasvirinin biçimiley Artemis arasında bir ilişki kurulamayacağı görüşünü savunan Pausanias, "Eurynome eğer Okeanos'un kızı ise ve denizlerin derinliklerine Thetis'le birlikte yaşıyorsa balık onun bir tür simgesi sayılabilir" şeklinde bir yorumda bulunarak Phigaleia'luların inancına dair kuşkularını dile getirmektedir. Pausanias'ın naklettigi bilgileri ve günümüzde bununla ilgili olarak ortaya atılan görüşleri değerlendirmek suretiyle bir çözüme ulaşmaya çalışan L. R. Farnell'a göre, Artemis'in epiteterinden hiçbirini onu özellikle "Balık-Tanrıça" olarak göstermemekte; ancak Eurynome'nin Arkadia'daki garip biçimli kültür tasvirini bu tasavvurun, Artemis'in bu bölgedeki en eski niteligiye yabancı olmadığını işaret etmektedir (Farnell 1977, III 429 vd.). Anlaşılacağı üzere, Artemis'in Neapolis yazıtıyla kesin olarak belgelenen "Aspalos" (= "Balık") adı ya da sami onun "Balık-Tanrıça" niteligiğini taşıdığını dair varsayımların gerçek olduğunu göstermekte; dolayısıyla, Phigaleia halkı arasındaki Eurynome'nin Artemis'in epiteti olduğu inancı ve kültür tasvirinin Artemis'e aidiyeti ağırlık kazanmaktadır.

³⁷ Wernicke 1895, 1350.

³⁸ Farnell burada, vazo ressamının, tanrıçaya ait "Vahşî Hayvanlar Hâkimesi" tasavvuruna "Göllerin Egemeni" imajını da eklediği görüşündedir (Farnell 1977, III 522 vd.).

³⁹ Bu eser için bk. Kern 1925, 157 vd.

⁴⁰ Wernicke 1895, 1350. Artemis'le yakından ilgili tanrılardan biri de, denizlerin ve okyanuslarının tanrısi Poseidon olup onunla "Basileia (Basileus)", "Heurippa (Hippios, Hippokurios)", "Propylaea (Proneos)", "Soteira (Soter)" gibi epiteleri paylaştığı görülmektedir. Artemis ve Poseidon'un kültsel ilişkisi esas itibarıyla Peloponnesos'a sınırlıdır. Söz konusu ilişkiyi gösteren örneklerde kıyı bölgelerinde rastlandığı gibi, iç bölgelerde de tesadüf etmek mümkün kündür (çeşitli örnekler için bk. Wernicke 1895, 1368 vd.). Artemis'in kaynaklara ve irmak, dere gibi akarsulara egemen olması göz önünde tutulursa, Poseidon'la iç bölgelerdeki kültsel bağlantısı şartlı değildir (Wernicke 1895, 1349).

Balıkla bu denli yakından ilgili olan Artemis doğal olarak, balıkçılardan da tanrıydı. Örneğin, yukarıda da belirtildiği gibi, Thessalia'da Akhaia Phthiotis bölgesindeki Meliteia (veya Melite) kentinde balıkçılar "Aspalis" olarak anılan ve "Hekaerge" epitetinden dolayı Artemis'le birtutulan bir tanrıçaya tapmactaydılar⁴¹. Keza Girit'te "Britomartis" ve "Diktynna" epitetleriyle balıkçılar tarafından saygı görüyordu; öyle ki, Sicilyalı Diodoros'un naklettiği-ne⁴² göre balıkçı ağının (*diktya*) içadı bile bu tanrıçaya bağlanmaktadır⁴³.

Balık ve balıkçılıkla olan ilgisi çeşitli örneklerle kanıtlanan Artemis'in Neapolis'te bizzat "Balık" diye kutsanması ve kendisine bir kült tahsis edilmesi son derece ilginçtir. Gerçek Hellen mitolojisinde kimi tanrıların "İnek-Gözlü" (Hera), "Baykuş Gözlü" (Athena) gibi, hayvan özelliklerine ilişkin benzetmeler yoluyla nitelendirildikleri bilinmektedir. Ayrıca, din ve kült alanında bazı tanırlara "Hippia" (Athena); "Delphinios", "Smintheus" (Apollon); "Kriophoros" (Hermes); "Aigobolos" (Dionysos) gibi, gene hayvanlarla ilişkili epitetler verildiğini görüyoruz. Bu bağlamda, Artemis'in de, "Delphinia", "Elaphebolos", "Elaphia", "Elaphiaia", "Hellophonos", "Kaprophagos", "Kynagia", "Lykeia", "Ortygia" gibi, vahşî hayvanlar ve avcılıkla ilgili epitetler taşıdığı vurgulanmalıdır. "Heurippa" ve tartışmalı "Tauropolos" epitetlerinin yanı sıra, "Aiginaia", "Knagia", "Knakalesia", "Knakeatis" gibi, gene şüpheli bazı epitetlerinin⁴⁴ ise, evcil hayvanlar ve çiftçilikle ilişkili olması muhtemeldir. Fakat Artemis'in hayvanlarla ilgili tüm epitetlerinden –en yakın "Lykeia"⁴⁵ ve "Ortygia"⁴⁶ epitetleri de dahil– hiçbir "Aspalos"un niteliğini taşımamaktadır. Çünkü "Aspalos" diğerleri gibi ait olduğu tanrı adının arkasına eklenen bir epitet değil, önden gelen bir epitet, bir substantif (isim) konumundadır. Diğer bir deyişle, "Aspalos" burada tanrıçanın ikinci bir adı (sarı) durumundadır: "Balık-Artemis".

Bu önemli keşfe vesile olan adak yazıtının dışında, ele geçen altı mezar yazılı Aspalos-Artemis'in epitetini öğrenmemizi sağlaması dolayısıyla adak yazılı kadar önemlidir. Yazılardan

⁴¹ L. Preller - C. Robert, Griechische Mythologie I (1894)⁴⁴ 318 dn. 3; Wernicke 1895, 1350, 1370. Aspalis konusunda ayrıca bk. H. W. Stoll, Roscher I. I (1884-1890) 644 bk. "Aspalis ('Ασπαλίς>"; U. Hoefer, RE II (1896) 1711 bk. "Aspalis ('Ασπαλίς").

⁴² Diod. V 3, 6.

⁴³ Britomartis ve Diktynna konusunda genel bilgi için bk. Çelgin 1986, 58-61. Artemis'in bu sanilarla kutsandığı yerler hakkında ayrıca bk. Wernicke 1895, 1382 vd.

⁴⁴ Bu tartışmalı epitetter için bk. Farnell 1977, (II) 449-455.

⁴⁵ Pausanias'tan tanrıçanın Argolis kentlerinden Troizen'de bu epitete bir kült ve tapınağının olduğunu öğreniyoruz (Paus. II 31, 4). Öte yandan, Troizen'in Roma İmparatorluk Çağı sikkeleri üzerinde Artemis'in, elinde bir kurt başı tutar vaziyetteki tasvirleri mevcuttur (Farnell 1977, [III] 433 dn. a; ayrıca bk. B. V. Head, Historia Numorum. A Manual of Greek Numismatics [1963] 444). Farnell'in Artemis'e "Lykeia" kült-epitetinin, kardeşi, "Kurt-Tanrı" Apollon ile ilişkisinden örtü verilmemişti, kendisi için çok daha doğal olduğu şeklindeki değerlendirmesinden, söz konusu epiteti ve dolayısıyla Artemis'i de, "Kurt-Tanrıça" olarak yorumladığı anlaşılmaktadır (Farnell 1977, [III] 432 vd.).

⁴⁶ Sophokles (Soph. Trach. 214) ve Ovidius (Ov. met. I 694)'ta geçen bu epitet ya da san, bir kült-epiteti olarak kabul edilmemektedir (Wernicke 1895, 1395). "Ortygia" aynı zamanda, Syrakusai, Delos, Ephesos ve Aitolia'da bir yer adı olup her ikisi de "bildircin" ile ilgilidir (Farnell 1977, [III] 433). Diğer taraftan, Aristophanes'in, "Ornitheis" adlı komedyasında tanrıçanın annesi Leto'dan "bildircin'in annesi" olarak söz ettiğini görüyoruz (Aristoph. Av. 870). Ortygia'nın muhtemelen "Bildircin-Tanrıçanın Yeri" anlamına geldiğini belirten ve Aristophanes'te geçen nitelendirmeye dikkati çeken Farnell'a göre, bu kuş her ne kadar Artemis'in tasvirlerinde onun bir simgesi olarak yer almıyorrsa da, tanrıçanın kendisi bir zamanlar şüpheli bir şekilde "bildircin" olarak tasavvur edilmiştir (Farnell 1977, [III] 433).

iki tanesinin⁴⁷ sonunda, mezar cezasının Artemis Akraia Tapınağı veznesine ödeneceği kaydı yer almaktadır. Diğer dört yazıtın⁴⁸ sonunda ise, mezar cezasını tâhsile yetkili vezne olarak Tanrıça Artemis'in adının epitetsiz anıldığını görüyoruz. Buna karşılık, şimdîye kadar ele geçen yazıtlar arasında Aspalos-Artemis Tapınağı'na mezar cezası tâhsil yetkisi verildiğini belgeleyen bir örneğe rastlanmamış dikkat çekicidir. Aspalos-Artemis Tapınağı'nın yerleşmenin ortada görünen tek tapınağını oluşturmamasına rağmen mezar cezası konusunda yetkili kılınmaması, ayrıca Neapolis gibi küçük bir yerleşmede Artemis'in farklı epiteterle ve ayrıca epitetsiz olarak değişik tapınaklarda yan yana kutsanmasının mantığa uygun gelmemesi bizi, B. İplikçioğlu'nun, tek bir Artemis kültü ve tapınağının var olması gerektiği şeklindeki makul düşüncesini paylaşmaya sevkettmektedir. Bu kültür ve tapınak, Aspalos-Artemis kültü ile tapınağı olmalıdır. Öte yandan, dört yazitta mezar cezasının ödeneceği Artemis tapınağının hangi Artemis tapınağı olduğunun açıkça belirtilmemesi de –birden fazla Artemis kültü ve tapınağının bulunması halinde– bir karışıklık yaratacağından, tek kültür ve tek tapınak ihtimalini güçlendirmektedir. Bunların yanı sıra, iki mezar yazıtında Artemis'in epiteti olarak geçen "Akratia" sıfatının sözcük anlamı⁴⁹ da bu düşünçeyi destekler

⁴⁷ Nekropol alanının kuzey kesiminde saptanan yazıtlardan biri, daha önce, yerleşmenin özel adının (Neapolis) belirlenmesine yaranan iki yazıtın bir tanesi olarak zikrettiğim mezar yazıdır (bk. y.dn. 12). On iki satırlık bu yazıtın transkripsiyonu aşağıdadır:

Yazıt 1: ίδε δένα, οικητής ἐν Νεαπόλει τὴν σφιματοθήκην κατεσκευάσαν εάνω[τῷ] καὶ τῇ | προενιεμένῃ γυναικὶ αὐτῶν ὄνόματι Γῆ κιασί τῷ [νιψό] | αὐτοῦ Ἐμέρῳ καὶ Διοτείῳ Ἐμέρου, τῷ ἐ[κγόνῳ] καὶ ΕΠ .. EN [...] | αὐτού[ν] ἄλλῳ δὲ | οὐδενὶ ἔξεστι[τε] | ἀνύξαι ἡ Ιμετ[ὰ] [τὴν] | θέσιν αὐτῷ[ν] ἐπιτύθαψε αὐτοῖς τίνα, | ἐπεὶ δὲ πειράσας [τι] τούτον ἔκτείσει Θεῷ | Ἀρτέμιδι 'Ακραίᾳ | καὶ χείλια πεντακόσεια, παντὶ δὲ τῷ βουλίομένῳ ἐπὶ τῷ ήμίσει.

İkinci yazıt ise, Aurelius Moles ve tâhsile dolayısıyla bazılarının adlarını öğrenemediğimiz diğer kişilerin lâhdine ilişkindir. Sonundaki kayıttı, mezar cezasını tâhsile yetkili ikinci vezne olarak "İmparator veznesi (ταμεῖον = *fiscus*)"nın gösterildiği on altı satırlık yazıtın transkripsiyonu aşağıdadır:

Yazıt 2: Αύρηλιος Μολης καὶ | ca. 5-6. JOII..]A[...].AÇKAM[...]ΟCΕΠΗ..A.OI| ca. 8-9. I., [ca. 2-3]....A.A[ca. 2-3] | . YM[ca. 5-6]νίον Κρατ[ca. 4-5] πρεσβευτοῦ Κλαυδίου Μαρσιλιανοῦ . A .. ΟΙ[ca. 5-6]OI. προενιεμέναις ταῖς γυνεῖν αὐτῶν Αὐρηλίᾳ 'Αρτεμει καὶ Αὐρηλίᾳ | Ος καὶ Αὐρηλίᾳ 'Αιρῆτεμει, τῇ ἀδελφῇ | Μο[ca. 2-3], καὶ Λύρηλίῳ | Απολλωνίῳ Ἐρμέου δὶς Ιμόν(ον) ἄλλῳ | δὲ οὐδενὶ ἔχον | εἰνὲ ἐπικηδεῦσ⁵⁰σε τρόπῳ οὐδενί, | ἐπὶ ἐκτείσει προστείμου τῇ μὲν Θεῷ 'Αρτέμιδι 'Ακρέᾳ ζ. α. | καὶ τῷ ιεροτάτῳ ταμείῳ ζ. βφ.

⁴⁸ İlk üçü nekropol alanının kuzey kesimindeki lâhitlere (bunlardan biri [yazıt 3'ü taşıyan] *khamosorion* tipindedir), dördüncüüsü ise yerleşmenin güney ucunda, Aspalos-Artemis Tapınağı'nın yakınlarında, kayalıklar üzerinde tek başına duran bir lâhde ilişkin olan yazıtların transkripsiyonları aşağıdadır:

Yazıt 1: Αύ(ρηλιος) Κορκανιας Μίδου τὴν σφιματ<ο>θήκην εάνω[τῷ] κε τῇ γυνεκὶ αὐτοῦ Α(ύρηλίαν) Νανη[λίαν] κε Α(ύρηλιον) ...., [υ]σίδον αὐτοῦ, κε ΠΙΓ.Ν .... | κε Αύρηλίαν) Αρτεμειν τὴν θυγατέρα, κε | Α(ύρηλιον) Αρτεμιαν .. Ιμόν(ον) | επεὶ ό πειράσας ἔκτείσει Θεῷ 'Αρτέμιδι ζ. α.

Yazıt 2: Αύ(ρηλιος) Τροκονδας Κοιρ[ο]ικου καὶ Α(ύρηλία) Νανν[η]λίας Μο(λεονς), ή γυνὴ αὐτοῦ], τὴν σφιματοθήκην | κατ<ε>σκευάσαν [έ]λαυνοις | καὶ Λύρ(ηλίῳ) Τροικονδα κ[αὶ] Αύρ(ηλίῳ) | Μάρκῳ, [τέκνοις] αὐτ[η]λών | ἄλλῳ δὲ οὐδενὶ ἔτειρ[ῳ] ἔχον εἶναι ἐπανδέε, | δὲς ἀν τις πειράσει, | δόσεται | προστείμου διὶ Μεγί[ί]στῳ καὶ τῇ Θεῷ 'Αρτέμιδι[ι] | ..|. παντὸς ἔχοντο[ς] τὴν | ἔχουσιαν ἐπεγδικε[ί]ν τῷ | πρόστε[ι]μον ἐπὶ τὰ λίηματα νό^φ ήμίσει διὰ τεταγμέ[η]να κύρια.

Yazıt 3: Τερενδ Θόας EPI | τὴν σφιματοθήκην | εάνω[τῷ] καὶ (?) | .. | (λάλλῳ δὲ οὐδενὶ νεγα οὐδενὶ δὲ ετc.) | ἔξεσται ἔπιθηψατ| (νεγα ἐνθείναι;) | [τινά, ἐπεὶ ό πειράσ[α]ς ἐκτείσει προστείμου Θεῷ 'Αρτέμιδι ζ. α.

Yazıt 4: Πλάτων Τρο(κονδου) Μολεσιος έανω[τῷ] | κε τῇ γυνεκὶ αὐτοῦ Αρτεμει κε | τοῖς νιοῖς αὐτοῦ Αρπιᾳ κε Τροικονδα | ἐπὶ τῷ μη ἔχον εἴλε ἄλλῳ τινι, ἐπὶ ἐκτείσει Θεῷ 'Αρτέμιδι ζ. α.

⁴⁹ 'Ακραῖος, α., ov sıfatının dişil formu olan ἀκραία sözcüğünün buradaki anlamı, "zirvelerde ikamet eden", "dağların tepelerinde (doruklarda) oturan"dir (Bailly 1950, 64; Liddell - Scott 1978, 5-6 vd.; Passow 1993, 82). Bunuyla yakından ilgili bir isim olan ἡ ἀκρία sözcüğü de, "doruklarda oturan tanrıça", "kale tanrıçası" anlamına gelmektedir (Liddell - Scott 1978, 55; Passow 1993, 84). Her iki sözcük –sıfatın eril formu olan ἀκραῖος ile birlikte- çeşitli tanrılarla epitet olarak verilmektedir. Bunkara, Artemis'in yanı sıra, Aphrodite, Athena, Hera, Phrygia ve Lydia'daki Büyük Ana (Ana Tanrıça) ile Zeus ve Men gibi, kutsal alanları yüksek yerlerde bulunan tanrılar örnek olarak gösterilebilir (E. Graf, DNP [1996] 408 bk. "Akratia / Ἀκραῖα"). Söz konusu epitetleri taşıyan Artemis'e ve onunla bu sıflatları paylaşan tanrılarla nelererde ve hangi kaynaklarda rastlandığı konusunda bk. G. Wentzel, RE I (1894) 1193 bk. "Akratia (2)", ay., RE I (1894) 1193 vd. bk. "Akraios"; ay., RE I (1894) 1195 bk. "Akria"; Wernicke 1895, 1342, 1379, 1404 (Artemis); 1360 (Aphrodite), 1363 (Athena), 1365 (Hera), 1369 (Zeus, 'Ακραῖος olarak).

niteliktedir. Aspalos-Artemis Tapınağı'nın Keltepe'nin doruguuna yakın bir yerinde inşa edilmiş olması, dolayısıyla yerleşmeye ve çevreye egemen konumu bu sıfatla uyum halindedir; o halde, iki mezar yazılı sayesinde belgelenen "Akraia" epiteti, Aspalos-Artemis'in epiteti olarak yorumlanmalıdır. Başka sözcüklerle, Neapolis'te "Aspalos-Artemis" ve "Artemis Akraia" olmak üzere iki ayrı Artemis değil, "Aspalos-Artemis Akraia" ("Doruklarda Oturan Balık-Artemis") şeklinde bir epitet taşıyan tek bir Artemis ile kült ve tapınağı söz konusu olmalıdır. Yerleşmenin sakinleri –iki mezar yazılıının açığa vurduğu gibi– bazen yüce tanrıçalarının ikinci adını ya da sanını (Aspalos) belirtmeyip onun "doruklardaki" konumunu vurgulamak amaç ve düşüncesiyle, epitetini (Akraia) kullanmış; –diğer dört mezar yazılıının gösterdiği üzere– bazen de, tek bir Artemis ve kültü olduğundan onun herkes tarafından bilinen "Aspalos" adı ile "Akraia" sıfatını ayrıca belirtme ihtiyacını duymayarak sadece "Tanrıça Artemis" veya –"theos" (=tanrı)– sözcüğünü genel anlamda kullanmak suretiyle– "Tanrı Artemis" şeklinde, adını zikretmekle yetinmiş olsalar gerektir⁵⁰.

Aspalos-Artemis Akraia Tapınağı'nın yerleşme yerindeki konumunun yanı sıra, yazılıarda geçen Arteimias⁵¹, Artemeis⁵² ve Aremes⁵³ tefor şahıs adları Termessos ve Kelbessos'ta tanık olduğu gibi, Neapolis'te de Artemis'e gösterilen büyük saygıının, halkın tanrıçasına olan bağlılığının somut bir işaretidir⁵⁴.

Neapolis için özel bir önem ve anlam taşıdığından kuşku bulunmayan Aspalos-Artemis Akraia'nın nitelikleri konusunda "Aspalos" yanı dışında şimdilik başka bir ipucuna sahip değiliz. Antik yazarlar bir kenara, yazılıların dahi hakkında herhangi bir bilgi vermediği bu tanrıcanın, "Artemis Kelbessis" (= "Kelbessos Artemis'i") gibi, Artemis'in yerel karakterli bir görünümü olduğu muhakkaktır. Tanrıcanın adına eklenmiş olan "Aspalos" yanı daha önce üzerinde durduğumuz gibi, onun "balık" ve "balıkçılar"la olan ilgisini göstermektedir. Tabi böyle deniz kıyısından içerisindeki bir dağ başı yerleşmesinde, üstelik tapınağı yerleşim alanının en yüksek yerinde bulunan bir tanrıcanın balık ve balıkçılıkla ne gibi bir ilgisinin olabileceği düşünülebilir. Gerçekten de, ilk bakişta bu şekilde bir münasebet zor kurulabilmektedir. Ancak, Neapolis'in yakın ve uzak çevresinde, çoğu mevsimlik nitelikte (özellikle bahar ve kış aylarında canlanarak debisini artırın) çay yahut dere gibi akarsuların (örneğin, Karaman Çayı [Arap Suyu], Doyran [Boğa] Çayı, Göksu Çayı), ayrıca yörenin karstik yer yapısıyla da ilişkili doğal göletlerin (örneğin, kuşucusu 5 km. kadar kuzeydoğuda, Güver Kanyonu tabanındaki Düden Göleti) ve kaynak/pınarların (örneğin, Zoplan Suyu, Sülüklü Su, Kartıl Pınarı. "Zoplan" adının fonetik olarak "Aspalos'u" çağrıstdığına dair kişisel görüşüm için bk. y.dn. 5) bulunduğu (Res. 2) unutulmamalıdır. Bunlara Antalya Körfezi kıyılarının çok uzakta olmadığı eklenirse, Neapolis ve dolaylarının balık potansiyeli ve balıkçılık açısından hiç de azımsanmayacak koşullar arz ettiği görülür. Bütün bunlar,

⁵⁰ Çok yakında yer alan Kelbessos'taki Artemis Kelbessis'in, üç mezar yazılında "Megalou Theou" şeklinde geçmesi benzeri bir durumdur (bk. Çelgin 2003, dn. 36 yazıt 2 ve dn. 73 yazıt 1-2).

⁵¹ Bu erkek şahıs adına, biri, yerleşmenin bir "peripolion" nitelik ve statüsüne sahip olduğunu öğrenmemizi sağlayan onur yazılı (bk. y.dn. 10), diğerleri ise mezar yazılı olmak üzere üç yazılı rastlanmaktadır.

⁵² Bu isim altı mezar yazılında tespit edilmektedir. R. Heberdey'in, Termessos yazılılarında çok sık rastlanan bu epikorek kadın şahıs adının tefor isimlerden sayılamayacağına dair görüşü ile bu konudaki son düşünce ve değerlendirmeler için bk. Çelgin 2002, 124 dn. 6.

⁵³ Bu erkek şahıs adı sadece bir mezar yazılı sayesinde belgelenmektedir.

⁵⁴ Krş. Çelgin 2002, 124; Çelgin 2003, 130.

Aspalos-Artemis'in, daha çok, Neapolis ile yakın çevresinde ikamet eden ve bilhassa kara (akarsu, göl, kaynak) balıkçılığıyla geçinen insanlarca kutsanan bir tanrıça olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim, civarda ve gene Termessos egemenlik alanı içinde bu düşünceyi destekler nitelikte bir örnek mevcuttur. Antalya'nın kuşçumu 25 km. kadar kuzey-kuzeybatisında, Şam Dağı'ndaki, kutsal sayıldığı bilinen Karain Mağarası'nın duvarlarına kazılmış, Meter Oreia (Dağ/Mağara Tanrıçası) ile ilgili yazılardan biri⁵⁵ söz konusu havalide girdaplı sulara (ἐν ἐλικοῖς) sahip bir mevkide⁵⁶ balıkçılık yapanlar tarafından oluşturulan bir loncadan (*κυνὸν [=κοινὸν] τῶν ὄλιεων*) haberdar olmamızı sağlamaktadır. Lonca mensuplarının, kültü gizemli bir nitelik taşıyan Meter Oreia'ya saygı gösterdiklerine işaret eden bu ilginç belge, uzak sayılmayacak Neapolis dolaylarında da bu tür ekonomik faaliyetlerde bulunulmuş ve böyle meslekSEL örgütlerin kurulmuş olabileceği göstermesi bakımından önemli bir örnektir. Neapolis'in Aspalos-Artemis Akraia'sı (Doruklarda Oturan Balık-Artemis'i) da, bu yerleşme ve civarında (köyler, çiftlikler) yaşamalarını balıkçılık (özellikle akarsu ve göl balıkçılığı) yaparak kazananların, kendisinden ürün bolluğu bekledikleri bir doğa ve bereket tanrıçası olmalıdır.

Aspalos-Artemis kültüyle ilgili tapınım şekilleri, dinsel törenler ve adaklar konusunda da hiçbir bilgiye sahip bulunmamaktayız. Bununla birlikte, tanrıcanın bir bereket tanrısı olması dolayısıyla, balıkçıların zaman zaman –özellikle av mevsiminin başlamasından önce– sezonun bereketli geçmesi için kendisine, Atinalı Hegesandros'un sözünü ettiği⁵⁷ gibi balık adağında bulunarak şans dilekleri düşünülebilir. Hatta, tanrıcanın "Aspalos" adından hareketle burada, çok eski –belki kökü Luvi'lere kadar uzanan– bir animist inancın kalıntılarıyla karşı karşıya bulunduğuunu, bu dine mensup kişilerin belirli bir tören çerçevesinde, kutsal saylıklarını balığın etini yiyecek tanrıyla birleşeceklerine ve onun gücünden pay alacaklarına (bir tür komünyon) inandıklarını⁵⁸ dahi tahmin etmek mümkündür⁵⁹.

Aspalos-Artemis Akraia'nın tapınağına gelince: Söz konusu tapınak deniz düzeyinden 673 m. yüksekliğindeki Keldağ'ın güneybatı ucunda, Doyran'a bakan sarp kayalıkların oluşturduğu yarınl (Res. 2-4) hemen kenarında, batı ve güneybatı yönünde Doyran Çayı Vadisi ile, eteklerinde Trebenna antik kentinin bulunduğu Sivri Dağ'a (Res. 9); güney ve güneydoğu yönünde ise Antalya Ovası ile Antalya Körfezi'ne egemen bir noktada inşa edilmiştir. Keltepe'nin zirvesine oldukça yakın bir mesafede konumlandırılmış olan tapınağın yeri, üzerinde lâpyaların olduğu sıvri kayalıklarla kaplı, son derece engebeli

⁵⁵ Bu yazıtlar ilk kez, 1919 yılında İtalyan Araştırmacı G. Moretti tarafından keşfedilerek bilim dünyasına tanıtılmış (G. Moretti, "Le grotte sacre di Iuvadja", AnnSAAT 6-7, 1923-1924 [1926] 547-551), sonrasında S. Şahin tarafından gözden geçirilip yeniden değerlendirilmek suretiyle yayımlanmıştır (S. Şahin, "Meter Oreia von Karain/Antalya: Eine Grottengötzin in Südkleinasiens", şurada: ay., "Bemerkungen zu den lykischen und pamphylyischen Inschriften", EA 17, 1991, 113-138). Kastettiğim yazıt bir istisna olarak Moretti'nin yaymında yer almamaktadır, Şahin tarafından bilim alemine kazandırılmıştır (s. 132 no. 8, Taf. 18).

⁵⁶ Yazımı yayımlayan S. Şahin, amanı balıkçılık mevkiiinin, Düden Suyu (Katarrhakes)'nun Karain'in 1 km. kadar kuzeyindeki kaynak bölgesi (Kırkgöz Kaynakları) olabileceğini düşündürmektedir.

⁵⁷ Bk. s. 146 vd.

⁵⁸ Bu animist tapınım biçimini hakkında genel bilgi için bk. Hense-Leonard, Hellen-Latin Eski-Çağ Bilgisi II. S. Y. Baydur (cev.), (1953) 379 vd.

⁵⁹ Eğer L. R. Farnell'in görüşleri doğruysa, Artemis'in Troizen'de aldığı "Lykeia" sıfatı (bk. y.dn. -45) ile çeşitli antik yazarlardan bilinen "Ortygia" epiteti veya sami (bk. y.dn. -46) da bu tür bir animist inanca bağlanabilir.

ve dar, dolayısıyla inşaat açısından olduğu kadar ulaşım bakımından da hayli güç koşullar arz eden bir alandır. Fakat, yerleşim merkezinden epeyce uzak oluşu ve çevreye tamamen hâkim konumunun bu mevkiyi bir kutsal alan, özellikle Artemis gibi bir doğa tanrıçasının tapınağı için çok uygun ve cazip bir yer haline getirdiğinde kuşku yoktur. Nitekim, tapınak, kayalıklar yer yer kesilip düzeltilmek, ayrıca yiğma toprak ve taşlarla teraslama yöntemi uygulanmak suretiyle elde edilmiş ve bir *temenos* haline getirilmiş küçük bir düzluğun üzerinde yer almaktadır (Res. 7-8). Güneybatıdan, izleri görülen ve büyükçe bir giriş kapısı⁶⁰ içeren bir dış çevre duvarının (*peribolos*) sınırladığı kutsal alanın bir kenarında, kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda inşa edilmiştir. Ana cephesi güneydoğuya bakan⁶¹ (Res. 11) tapınağın sadece *cella* duvarları, kısmen, belirli bir yüksekliğe kadar *in situ* olarak korunmuştur (Res. 7, 9-11). Depremlerden önemli ölçüde zarar gördüğü anlaşılan yapı, dış yüzeyleri hafif bombeli (bosajlı), düzgün kesilmiş yerli kireçtaşı bloklardan (Res. 9-10), oldukça özenli bir işçilikle inşa edilmiş olup *in antis* planlıdır. Meşe çalısı, ezentere (develik), şalbağı, sütleğen, lâden gibi karışık maki formasyonundan oluşan sıkça bir bitki örtüsüyle kaplı kalıntıları arasında sütun başlıklarını ve diğer mimarî elemanları göremedigimizden –daha doğrusu, tapınağın mimarî özelliklerini tespite yönelik bir çalışma yapma fırsatını bulamadığımızdan⁶²– düzeni hakkında şimdilik bilgi sahibi değiliz. Tapınağın ait olduğu tanrıyı saptamamızı sağlayan adak yazıtını, yapının hemen güneybatı köşesinde, yere düşmüş ve yıkıntılarla karışmış vaziyette duran güneybatı *antae* bloklarından birinin, alttan üçüncü bloğun dış yüzüne kazılmıştır (Res. 13-14). Anılan bloğun altında (ikinci sırada) halen *in situ* olarak durmakta olan bloğun dış yüzünde ise, üst kenara yakın bir yerde, ortadaki diğerlerine göre biraz daha küçük ve daha aşağı seviyede olmak üzere, üç delik mevcuttur (Res. 12-13). Dinsel törenler sırasında meyve ve yaprak girlandlarını asmaya yarayan girland delikleri olarak yorumladığım bu deliklerin, hemen üstte yer alan yazıtlı ilgili olduğunda şüphe yoktur⁶³. Tanrıcanın vakıtle tapınağın *cella*'sında duran kült heykelinden en ufak bir parçanın dahi günümüze kalmamış olması dolayısıyla, Aspalos-Artemis kült tasviri konusunda bir şey söyleyemiyoruz.

⁶⁰ *Temenos*'un giriş kapısının bugünkü tapınağın hemen güneybatısında iki parça ayrılmış vaziyette yerde durmakta olan lento'sunun dışa bakan cephesinde yedi satırlık bir yazıt yer almaktadır (Res. 12). Yazıt, iki ucu birer ellerinde zafer çelengi tutar vaziyette tasvir edilmiş Nike figürleriyle süslü lento'ya, ilk üç satır *fascia*'lar, geri kalan dört satır ise çukurlaştırılmış ve düzeltilmiş yüzey üzerine gelecek şekilde kazılmıştır. Çevredeki yoğun lâphyâ oluşumlarının da açıkça işaret ettiği üzere, yağmur (Özellikle şiddetli sağanaklar), kar suları, çiy, kıraklı gibi, fiziksel parçalama ve kimyasal erimeye neden olan doğal etken ve süreçler yüzünden günümüze çok azınmış durumda gelen, bundan dolayı da, sadece sabahları kuşluk vaktinde uygun bir işık altında seçilebilen bu yazıt üzerindeki çalışmalarımız devam etmektedir. Şimdilik, saptayıbildiğimiz, bir kısmı nominatif bir kısmı genitif haldeki erkek ve kadın şahıs adlarına, ayrıca bir yerde (5. satırda) geçen ek φιλοτειμός (= "cömertliğinden") sözcüğüne dayanarak burada, *temenos* ile tapınağın inşasına veya onarımına maddî açıdan katkıda bulunmuş kimselerin isimlerini içeren bir listenin söz konusu olduğunu söylemek mümkündür.

⁶¹ Bir Artemis tapınağı olarak ana cephesi normalde batıya bakması gereken tapınağın güneydoğuya doğru yönelikmiş olması, inşa edildiği alanın darlığının zorlayıcı etkisiyle açıklanabileceğgi gibi, yerli bir kült olan Aspalos-Artemis kültürünün özelliklerine de bağlanabilir.

⁶² Ekibimiz esas itibarıyla bir epigrafya-tarihî coğrafya araştırma ekibi olduğundan böyle özel çalışma gerektiren ayrıntılı bir arkeolojik incelemeye ayıracak zaman bulamamıştır.

⁶³ Yapının güneybatı duvarının tam güneybatı köşesinde üst üste gelecek şekilde tasarlanmış olan adak yazıtını ile girland delikleri *temenos* kapısından kutsal alana girilirken kolaylıkla görülmüyordu (Res. 12).

Tapınağın kaliteli bir işçilik gösteren, dış yüzleri hafif bombeli rektagonal taşlardan inşa edilmiş duvarları Hellenistik Çağ'a işaret etmektedir. Adak yazıtımız ise tarihleme konusunda çok güvenilir ipuçları sağlamamaktadır. Bir kere, Trokondas şahıs adının kısaltması olan ve özellikle Termessos yazıtlarında sıkça rastlanan Τ işaretti; ayrıca, derin *apex*'li A, Δ, Ε, Μ, Ν, Π, Ζ, Υ, ve Ω harfleri, özellikle, kursif karakterli Ε, Ζ ve Ω –kesin bir kriter oluşturmakla birlikte– Roma Çağrı'ni (İ.S. 3. yy.'ı) düşündürmektedir. Öte yandan, Aspalos-Artemis'e adakta bulunan kişi olarak adı geçen Trokondas ile babası Termilas, ören yerinde şimdije kadar saptanan yazıtların haklarında herhangi bir bilgi vermediği, dolayısıyla hiç tanımadığımız şahıslardır. Ne var ki, adlarının önünde *gens* adının (*nomen gentile*) yer almamasına dayanarak, Roma vatandaşlığı olmadıklarını (*peregrinus* konumunda bulunduklarını) ve –büyük bir olasılıkla– İ.S. 212'den önce yaşadıklarını söylemek mümkündür. Bütün bunların yanı sıra, yazıtımız tapınağın duvarına *graffito* niteliğinde sonradan kazılmış değil, en göze çarpıcı yerine, oldukça özenli bir şekilde kazılmış bir yazittır; dolayısıyla, kişisel kanımcı yapının inşası veya onarımıyla ilgili olmalıdır.

Temenos kapısının lento'su üzerindeki yazitta isimleri geçen şahıslar da –okunabildiği kadaryla– Aurelius / Aurelia *gens* adları taşımamaktadırlar ki, bu da göz önünde tutulması gereken bir husustur.

Kutsal alanın içinde iki yazıt daha ele geçmiş olup bunlardan biri, daha önce sözünü ettiğim, yerleşmenin özel adını veren ve bir “peripolion” niteliğini taşıdığını öğrenmemizi sağlayan yazittır⁶⁴ (Res. 8, 15). Yazıt, Tiberius Claudius Marcellus adında birinin iyilikseverliği (belki tapınağın inşasına veya onarımına yaptığı katkılar) dolayısıyla Neapolis'lilerin *peripolion*'u tarafından onurlandırılmasına ilişkindir. Burada onurlandırılan şahıs “Claudius” *gens* adını taşımakta olup Termessos'taki, bu *gens* adını taşıyan ve Roma vatandaşlık hakkını *Constitutio Antoniniana* (İ.S. 212)'dan önce elde ederek devamlı korumuş aileler arasında, üyeleri önemli mevkilerde bulunmuş, nüfuz ve itibar sahibi bir aile olan “H” ailesinden gelmektedir. Fakat, söz konusu yazitta Marcellus'un babasının adı belirtildiğinden, Neapolis'te onurlandırılan şahsin, bu aile fertleri içinde aynı adı (Τιβ. Κλ. Μάρκελλος) taşıyan dört kişiden (H2, H5, H10 ve H12) hangisi olduğu anlaşılamamaktadır⁶⁵. V. kuşağa mensup H2'nin verimlilik çağrı İ.S. 120; VIII. kuşaktan H12'ninki ise, İ.S. 210 yılları civarına rastlamaktadır⁶⁶. Bu itibarla, bahis konusu onur heykelinin dikilmesi bu iki tarih arasında gerçekleşmiş olmalıdır.

⁶⁴ Bk. y.dn. 11.

⁶⁵ Bu aile fertleri için bk. Heberdey 1929, 99-104; TAM III/1 s. 303.

⁶⁶ Bu hesaplama Heberdey'in Termessos'lü ailelerin soyagacılarına ilişkin kuşakların hesaplanması için belirlediği sistem (bk. Heberdey 1929, 58) esas almıştır.

Diğer yazıt ise, ölmüş olan bir Dionysos rahibinin, Termilas oğlu Hermaios'un, vasiyeti üzerine, dört oğlu ve iki torunu tarafından onurlandırılmasıyla ilgilidir⁶⁷. Bu yazıtta anılan şahısların isimlerinin önünde de, Roma vatandaşı olduklarına işaret eden bir *gens* adı bulunmamakta olup bu, *peregrinus*'luklarının göstergesidir ve aynı şekilde, İ.S. 212'den önceyi düşündüren bir ipucudur.

Eldeki bütün bu kriterlere dayanarak, tapınağın tarihlenmesi konusunda söyle bir değerlendirmeye yapılabilir: Söz konusu yerde, yerleşmenin ilk kuruluşundan, Hellenistik Çağ'dan itibaren, Tanrıça Artemis'e –ve belki onunla birlikte Dionysos'a– ait bir tapınağın varlığı düşünülmeliidir⁶⁸. Kalıntıları günümüze gelen tapınağın esasen Hellenistik Çağ'da

⁶⁷ Söz konusu yazıt, üst kısmı bir Attik-Ion sütun altlığı biçiminde şekillendirilmiş olan ve tepesindeki bes delikten bir heykel taşlığı anlaşılan, üç yüzünün işlenmiş fakat arka yüzünün kabu bir şekilde bırakılmış olması dolayısıyla *temenos*'un içinde bir duvarın önünde durduğunu (şimdi yarın hemen ucunda, kayalıkla yaslanmış durumdadır) tahmin ettiğim prizmatik bir heykel kaidesinin üzerine kazılmıştır (Res. 16). On satırдан oluşan yazının transkripsiyonu aşağıdadır:

Τερέα Διονύσου | Ἐρμαῖον Τερμίλου | Σαμου Μολῆς καὶ | Ἐρμαῖος καὶ Ἀπολλώνιος, νιοὶ Ἐρμοῖον, καὶ Ἐρμαῖος καὶ | Τροκονδας, νιοὶ | Τροκονδου Ἐρμαῖον, | οἱ ἔγονοι, κατὰ | διαθήκην. *Δ*

Söz konusu yazıt kutsal alan içinde ilk karşılaştığımız yazıt olup önce, tapınağın Dionysos'a ait olabileceğini düşündürmüştür, fakat hemen ardından adak yazıtının ele geçmesiyle yapının Aspalos-Artemis'e adandığı kesin bir şekilde anlaşılmıştır. Aslına bakılırsa, Artemis'in Dionysos'la bir ilişkisi, yakınlığı da bilinmekte olup bu ilişki ve yakınlık konusundaki bilgiler Herodotos'a kadar uzannmaktadır. Ünlü tarıhçının, bir pasajında, Apollon ile Artemis'in Dionysos ve Isis'in çocukları, Leto'nun ise onların sadece sütannesi ve koruyucusu olduğunu dair eski bir Misir rivayetini naklettigini görüyoruz (Hdt. II, 156). Artemis ile Dionysos arasında varlığı saptanan ve çoğunlukla Pausanias'ın kayıtlarına dayanan yakınlık, iki tanrınm –hatta bazen Apollon, Asklepios, Athena, Demeter, Kore gibi üçüncü bir tanrınm– tapınaklarının birarada (yan yana) bulunması, aynı tapınaktı (*σύννυος*) birlikte kutsamları, ayrıca diğer bazı şekillerde ortaya çıkmakta olup K. Wernicke'nin belirttiği gibi hemen hemen tamamen, Peloponnesos ve Attika bölgesiyle sınırlı (değişik örnekler için bk. Schreiber 1884-1890, 570 vd.; Wernicke 1895, 1361 vd.). Gene Pausanias'ın bazı açıklamalarından iki tanrı arasında kültsel olarak da bir yakınlığın söz konusu olduğunu anlıyoruz. Akhaia bölgesi Kentlerinden Patrai (bugünkü Patras)'daki Artemis Triklaria (Paus. VII 49, 1 vd.) ve Dionysos Aisymetes (Paus. XX, 1 vd.) kültürlerine ilişkin törenler buna örnek olarak gösterilebilir. İki tanrı arasındaki kültSEL yakınlıkla ilgili olarak, istisna oluştururan bu iki örnek dışında kesin kanıtlar bulunmadığını vurgulayan L. R. Farnell, Messenia'daki Korone kentinde Artemis Paidotrophos'un Dionysos ve Asklepios ile aynı tapınağı paylaştığını dikkati çekmektedir (Farnell 1977, III 459 dn. b). Artemis ile Dionysos arasında gözlemlenen ilişkin temelinde iki tanrınm karakter yakınlığının yattığında kuşku yoktur. Wernicke'ye göre, Dionysos birçok yerde Artemis'le birleşmiş daha eski bir doğa tanrisinin yerini almıştır ve her iki tanrı ova ya da vadî gibi, çukur, sulak alanlarda birlikte kutsanmışlardır (Wernicke 1895, 1365; krs. Schreiber 1884-1890, 570). Neapolis'in yukarıda vurgulanın, çay ya da dere gibi küçük akarsular ile kaynak sularının bulunduğu vadî ve düzülklere yakın, egemen konumu, ayrıca tapınağın adandığı Tanrıça Artemis'in "Aspalos" (= "Balık") adı yahut samimi taşması ve sularla doğrudan ilgili bir tanrıça olması; diğer tarafından, Dionysos'un da –çok yakından olmamakla birlikte– sularla ilişkisinin bilinmesi (gerçi Farnell, Dionysos'un kendisinin hiçbir zaman doğrudan doğruya ırmak ve derelerin tanrı olarak kutsanmış görünümünü vurgulamaktadır. Tanrınm, Farnell tarafından sadice rastlantı ilgili yerel nitelendirmeler olarak kabul edilen, Elis'teki "Leukyanites", Thessalia'daki "Halieus" ve "Pelagios", Khios'taki "Aktaios" sıfatları için bk. Farnell 1977, IV 124) söz konusu tapınağın Aspalos-Artemis'in yanı sıra Dionysos'un kültürde hizmet etmiş olmasının (*σύννυος*) olasılığının –hatta iki tanrı arasında bir kültür birliği ihtiyatının– hesaba katılması gerektiğini düşündürmektedir. Eğer tapınak gerçekten Dionysos'un kültürde de tâhsis edilmiş idiyse, Dionysos Rahibi Hermaios'un, vasiyeti üzerine oğulları ve torunları tarafından onurlandırıldığını belgeleyen yazıtını taşıyan heykel kaidesinin Aspalos-Artemis Tapınağı *temenos*'u içinde ele geçmesinin anlamı kendiliğinden açıklanmış olacaktır. Böyle bir tapınak paylaşımının söz konusu olmaması halinde geriye ikinci bir olasılık kalmaktadır: Hermaios bir Dionysos rahibi olmakla birlikte Artemis'e de saygı ve bağlılık duyuyordu ve –belki onun tapınağına yaptığı bir yardım veya herhangi bir hizmete önyak olması vesilesiyle– evlâtlarına, ölümünden sonra kendisinin bir onur heykelini tanrıçanın kutsal alanına dikmeleri vasiyetinde bulunmuş, onlar da, babalarının ve dedelerinin bu arzusunu vasiyette uygun olarak yerine getirmiştirlerdi.

⁶⁸ Tapınağın tarihi gibi, kültür kuruluş tarihini de kesin olarak saptayamıyoruz. Fakat kültürün tapınaktan biraz daha önce kurulmuş olması ihtimal dahilindedir. Belki, tapınağın ilk inşa tarihinden önce Aspalos-Artemis aynı yerde, kayalıkarda basit bir şekilde meydana getirilmiş bir aşıkhava tapınağında kutsanıyordu. Sonradan Pisidia ve çevresinde tapınak yapma geleneği yaygınlaşınca bu etkiler altında tanrıçaya bir tapınak inşa edildi. Termessos'taki bu tür bir aşıkhava tapınağı için bk. Çelgin 2003, dn. 70.

inşa edilmekle birlikte depremlerden zarar gördüğünü ve Roma Çağrı'nda elden geçirilip onarılarak yeniden kullanıldığını kabul etmek mümkündür. Böylece, tapınağın Aspalos-Artemis'e ithafını belgeleyen yazıt da, bu ikinci kullanım dönemine ait olsa gerektir. Termilas oğlu Trokondas'ın, Roma Çağrı'nda –muhtemelen yıkık durumdaki– bu tapınağı, *temenos* girişindeki yazitta adları anılan şahısların da parasal katkılarını sağlayarak onartmış veya –sağlam kalan kısımlarından yararlanmak suretiyle– yeni baştan inşa ettirmiş olduğu tahmin edilebilir. Tapınağın Roma Çağrı'nda onarımı veya yeniden inşası çok büyük bir olasılıkla, İ.S. 212'den önce (3. yy.'in başlarında) gerçekleşmiş olmalıdır. Daha sağlıklı bir tarihleme ancak, Çevik - Varkivanç ekibinin önumüzdeki yaz aylarında girișecekleri geniş kapsamlı arkeolojik yüzey araştırmalarından sonra yapılabilecektir.

Tapınakta görevli kültür personeli hakkında da şimdilik hiçbir bilgiye sahip değiliz. Ören yerinde bugüne deðin saptanın yazılarda bir Zeus Soter rahibi⁶⁹ ile bir Dionysos rahibi⁷⁰ belgelenmesine karşılık, Neapolis'in yüce tanrıçasının herhangi bir rahip ya da rahibesi açıkça belgelenmemiştir. Bununla birlikte, adı bir mezar yazıtının sayesinde günümüzze ulaşan, Thoas diye bir rahibin Aspalos-Artemis rahibi olması ihtimali oldukça yüksektir⁷¹. Tapınak bakıcıları gibi yardımcı kültür personelinden birinin adına ise hiç rastlanmamaktadır.

Aspalos-Artemis Akraia ve onun tapınağına dair söylenebilecekler şimdilik bunlardan ibarettir. Yalnız, son olarak şunları vurgulamakta yarar vardır: Söz konusu tapınak, Termessos teritoryumunda bugüne deðin, ait olduğu tanrınnın kesin olarak belirlenebildiği yegâne tapınaktır. Ayrıca –Kelbessos'taki Artemis Kelbessis Tapınağı'nın yerinin henüz saptanamadığı göz önünde tutulursa– şimdilik, kırsal alandaki, lokalize edilebilmiş tek Artemis tapınağı olma özelliğini taşımaktadır. Termessos'u egemenlik alanıyla birlikte bir bütün olarak düşündüğümüzde de, kent alanındaki, Artemis'e aidiyeti yazıtlar sayesinde kesin bir şekilde belirlenen N4 ve N7 tapınaklarından⁷² sonra, teşhisini hiçbir şüpheye yer kalmamak üzere mümkün olabilmiş üçüncü Artemis tapınağını oluşturmasisı dolayısıyla ayrı bir öneme sahiptir.

2003 yazında başlatılması gündemeðde olan geniş kapsamlı arkeolojik yüzey araştırması proje çalışmalarının Neapolis ve onun görkemli tanrıçası Aspalos-Artemis Akraia kültür ve tapınağı hakkındaki bilgilerimize katkıda bulunacak yeni veriler sağlayacağı inancındayım.

⁶⁹ Solon oðlu Samos. Bu rahip adının geçtiği yazıt için bk. y.dn. 10.

⁷⁰ Termilas oðlu Hermaios. Bu rahip adının belgeleyen yazıt için bk. y.dn. 67.

⁷¹ 2002 yılında, *temenos* giriş kapısındaki sorunlu yazıt okumak üzere ören yerinde yaptığımız iki günlük çalışmanın somunda nekropol alanının kuzey ucunda bir parçasına rastladığımız ve *khamasorion* tipi bir lâhde ait olduğunu tespit ettiğimiz bir yazıt bu fırsatı yakalamamamızı sağladı. Bu yazıt, daha önce, Tanrıça Artemis'in (epitetsiz olarak) mezar cezasını tahsile yetkili kılındığını belgelemesi dolayısıyla atıfta bulunduðum dört yazıtın biridir (bk. y.dn. 48 yazıt 3). Üst kısmının sağ tarafı eksik olan (bu kısmı ilişkin parçaaya tüm gayretlerimize karşın tesadüf edemedik) yazıtın mevcut kısmından, hangi tanrınnın kültürne bağlı olduğu açıklanmayan Thoas adında bir rahibin mezarı kendisi için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Baba adının bulunduğu yerin kırık ve eksik oluşu dolayısıyla Thoas'ın baba adını kesin olarak öğrenemiyoruz. Fakat EP harfleri öncelik ve özellikle, Neapolis'in yanı sıra, Termessos ve Milyas yöresi genelinde büyük yaygınlık gösteren "Hermaios" ismini düşündürmektedir. Rahip Thoas'la ilgili olarak başka herhangi bir bilgiye de sahip değiliz.

⁷² Bu tapınaklardan N4 Tapınağı kent merkezinde yer almaktır (Res. 17) olup günümüzde *in situ* olarak ulaşan inşa ve ithaf yazıtından, (H)Armasta (Pankrateia) adlı bir kadın tarafından, Artemis (epitetsiz) ile –muhtemelen– imparator veya imparatorlara (Septimius Severus ve ailesine) adandığı anlaşılmıştır. N7 Tapınağı ise, yerleşim alanının (surların) içinde, bugün otopark sahası olarak kullanılan düzlükte, kentin ana girişine egemen konumda inşa edilmiştir (Res. 17). Sonradan önüne Hadrianus'u onurlandırmak üzere anıtsal bir kapı (*G Propylon'u*) eklenerek daha görkemli hale getirilen yapının, bu suretle, Tanrıça Artemis (epitetsiz)'in yanı sıra İmparator (Hadrianus) kültürde tahsis edildiği (*σύννεος*) yazılardan anlaşılmaktadır. Söz konusu iki Artemis tapınağı için bk. A. V. Çelgin, "Termessos'taki Artemis Tapınakları. Epigrafik Verilere Göre Genel Bir Değerlendirme", Anadolu Araþ 16, 2002, 90-93 (N7 Tapınağı), 93-99 (N4 Tapınağı).

Kısaltmalar

Bu makalede, "Der Neue Pauly [DNP] (1996) XII vd."nda verilen, ayrıca "Suna-İnan Kuraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yayın İlkeleri"nde gösterilmiş olan kısaltmalara ek olarak aşağıdaki kışisel kısaltmalar kullanılmıştır:

ACO	Acta Conciliorum Oecumenicorum
Akyürek - Tiryaki - Kızılıkayak 2003	E. Akyürek - A. Tiryaki - G. Kızılıkayak, "Antalya'nın Doyran ve Aşağıkaraman Köylerindeki Bizans Mimari Varlığı", ASanat 112, 2003, 13-26.
Bailly 1950	A. Bailly, Dictionnaire Grec-Français (1950).
Çelgin 1986	G. Çelgin, Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis (1986).
Çelgin 2002	A. V. Çelgin, "Termessos Tanrıları ve Kent Alanından Artemis'in Yeni <i>Epithet</i> ve Kültlerini Belgeleyen Üç Yazıt (Bir Ön Değerlendirme)", Adalya V, 2002, 121-136.
Çelgin 2003	A. V. Çelgin, "Termessos Egemenlik Alanında Artemis Kültleri I: Ahırtaş-Örentepe (Kelbessos) Antik Yerleşmesindeki 'Artemis Kelbessis' Kültü. Son Epigrafik Araştırmaların Katkılarına Bir Bakış", Adalya VI, 2003, 119-140.
Çevik - Kızgut - Aktaş 1999	N. Çevik - İ. Kızgut - Ş. Aktaş, "1997 Yılı Trebenna ve Çevresi Yüzey Araştırmaları", AST XVI. 2, 1999, 401-421.
Farnell 1977	L. R. Farnell, The Cults of the Greek States II, V (1977).
Heberdey 1929	R. Heberdey, Termessische Studien, Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 69, 3 (1929).
İplikçioğlu - Çelgin - Çelgin 1999	B. İplikçioğlu - A. V. Çelgin - G. Çelgin, "Termessos ve Egemenlik Alanı Epigrafik-Tarihi Coğrafi Yüzey Araştırmaları 1997", AST XVI. 1, 1999, 381-385.
Kern 1925	O. Kern, "Elfenbeinrelief aus Smyrna", MDAI(A) 50, 1925, 157-164.
Liddell - Scott 1978	H. G. Liddell - R. Scott, A Greek-English Lexicon (1978).
Passow 1993	F. Passow, Handwörterbuch der Griechischen Sprache (1993 ⁵).
Schreiber 1884-1890	Th. Schreiber, Roscher I. 1 (1884-1890) 558-608 bk. "Artemis".
Wernicke 1895	K. Wernicke, RE II. 1 (1895) 1336-1440 bk. "Artemis".

Summary

Artemis Cults in the Territory of Termessos II: The Cult of “Aspalos-Artemis Akraia” in the Ancient Settlement of Keldağ / Göldağ (Neapolis) An Evaluation in Light of the Epigraphical and Archaeological Data

From the point of view of Artemis cults, there is one more settlement of special importance following that of Ahırtaş-Örentepe (Kelbessos) in the territory of the ancient city of Termessos (Güllük / Güldere Dağı). This second settlement is situated on a sharply pointed hill (known by various names: “Keldağ”, “Göldağ”, “Doyranıkeldağ Tepesi”, “Keltepe” or “Göltepe” [Fig. 3-4]) about 2 kms. north of Doyran village (now a town), roughly 16 kms. (W by NW) from Antalya and 6.5 kms. in a straight line (E by NE) from Kelbessos.

The purpose of this article is to present the results of the epigraphical and archaeological data related to the cult of “Aspalos-Artemis Akraia”, discovered by our research team in the settlement of Keldağ/Göldağ.

This settlement is about 11 kms. in a straight line to the SE of Termessos, on the Trebenna (Çağlarca) border, and is situated on the relatively less steep western and north-western slopes of Keldağ (Fig. 2-4). This settlement, quite remote from main routes and entirely lacking in any transportation facilities until the forest road was opened, remains a ruinous site unmentioned by any traveler in published accounts and has not been considered fit for any scientific research, due to its difficult situation.

Our team carrying out research in Termessos and East-Northeast Lycia, on behalf of the Austrian Academy of Sciences, conducted a substantial survey lasting fifteen days in 1997, within the scope of “The Epigraphy-Historical Geography Survey Project at Termessos and its Territory” at Keldağ/Göldağ. During this survey, a total of seventeen inscriptions were recovered. These inscriptions comprise one votive offering inscription, one building inscription, three honorary inscriptions (one being a memorial), and twelve funerary inscriptions. One of the most important contributions made by the discovery of these inscriptions was in establishing the proper name of the settlement and its political, judicial and legislative status within the territory of Termessos. Three inscriptions, one for a building, one honorary and one for funerary provided the evidence. The word *τὸ περιπόλιον* found in the building inscription concerning the completion of the Temple of Zeus Soter and the cult statue, and the word *Νεαπολειτῶν* in the honorary inscription, enabled us to establish that the place had the status of a *peripolion*, similar to the settlement of Ahırtaş-Örentepe. In addition to the word *Νεαπολειτῶν* in the honorary inscription, the qualification [...οἰκητ...]ῆς ἐν Νεαπόλει used in the funerary inscription for the person who commissioned the sarcophagus, but whose name remains unknown to us as the initial part of the text is lost, clearly shows the settlement was named “Neapolis”. It seems to have been founded in the Hellenistic period and constitutes, after Kelbessos, the second example of a *peripolion* in the territory of Termessos. From the point of view of its importance as one of the three major settlements, it is perhaps the most splendid one. Neapolis, unmentioned

in any of the ancient sources, was a rural community with the attribute of a district (*demos*), like Kelbessos. Developing throughout the Roman period and, seemingly, gaining more importance with the strengthening of Christianity in the region, "Neapolis" fittingly has the appearance of a town, with its buildings surviving today in fairly good condition.

Following the discoveries in the Keldağ ruins that led to the identification of the settlement's name and status, the most remarkable find made by our team was to establish the existence of the Aspalos-Artemis Akraia cult. Among the inscriptions that formed the basis of this discovery, the most important was a votive inscription found among the ruins of the settlement's apparently single temple, which was built in a *temenos* and on the rocks near the summit of the hill occupied by the town. This inscription of four lines (Fig. 13-14) carved inside a *tabula ansata* on a block of the *antae* reads as follows:

Τρ(οκονδας) Τερμιλουν | Ἀσπάλω | Ἀρτέμιδι | εὐχήν.

This inscription proves that the temple was dedicated to Aspalos-Artemis by a person called Trokondas.

The word ἄσπαλος, synonymous with ἰχθύς (fish) in ancient Greek, is documented in this inscription for the very first time as being used as an epithet of Artemis, as in "Fish-Artemis"; although we know that the fishermen in Thessalia worshipped a goddess named Ἀσπαλίς, equated with Artemis. What is of importance is that Artemis herself is explicitly called "Fish" for the first time in this votive inscription from Neapolis. As for her connection with "fish", in both literature and art, this connection has been common knowledge for a long time; it is possible to find various examples where this topic was treated in accounts by ancient authors, as well as articulated in different forms of archaeological works, both numerous and highly interesting. Artemis, being so closely affiliated with fish, was naturally the goddess of fishermen. Nevertheless, the consecration of the goddess herself as "Fish" in person and the appropriation of a cult to her in Neapolis is extremely interesting. Although it is known that some deities were characterized by means of their animal personification in Greek mythology, besides being confirmed by epithets in religious contexts and cult rituals, in this context, it must be emphasized that Artemis also had epithets concerned with wild animals and hunting, domesticated animals and farming, but none of these epithets bore the qualification of "Aspalos". The reason for this is that "Aspalos" was not an epithet like other epithets trailing behind the name of the deity to whom it belonged, but is in fact, a preceding epithet, a substantive. In other words, it functioned as another name of the goddess, i.e., "Fish-Artemis".

Apart from the votive inscription, six funerary inscriptions discovered at the site are also of importance in enabling us to establish the epithet of Aspalos-Artemis. At the end of two of them, there is a statement that the fines charged for tomb violations should be paid to the treasurer of the Artemis Akraia Temple, while at the end of the other four inscriptions, the name of the goddess Artemis is mentioned without an epithet, as the treasurer's office authorized to collect the fines. However, among the inscriptions found to date, there are no instances showing authorization to collect tomb fines by the temple of Aspalos-Artemis. That such a concession was not granted to this temple is interesting; this despite the fact that it was apparently the only temple standing in Neapolis. The possibility that Artemis was worshipped with different epithets and without an epithet in different temples located side

by side in such a small community lacks any logic. This condition impels us to agree with B. İplikçioğlu's reasoning, that here there was only one cult and one temple of Artemis, which we understand belonged to Aspalos-Artemis. At the same time, the semantics of the word "Akraia" used as the epithet of Artemis in the two inscriptions seems to support this opinion, since the temple of Aspalos-Artemis' being constructed at a point near the summit of Keltepe and, its location dominating the vicinity, are in agreement with this epithet. In this case, the epithet "Akraia" must be understood as that of Aspalos-Artemis, and in consequence, we are to understand a singular Artemis, bearing an epithet such as: "Aspalos-Artemis Akraia", having one cult and one temple dedicated in her name.

In addition to the temple belonging to Aspalos-Artemis Akraia in the settlement, such theophoric personal names as Arteimas, Artemeis and Artemes mentioned in the inscriptions are representative of the veneration and devotion shown for Artemis at Neapolis. As for the qualifications given to Aspalos-Artemis Akraia, who undoubtedly had a special importance for this town, we do not have at present any evidence other than the appellation "Aspalos". Ancient authors aside, concerning this goddess even the inscriptions fail to provide any information, but the goddess is certainly an appearance of Artemis with a native character. Although the epithet "Aspalos" prefixed to the name of the goddess shows, as stated above, her affiliation with "fish" and "fishermen", a question as to what sort of a relation she could possibly have had, as a goddess consecrated to fish in a mountainous dwelling? However, it must be remembered that there are numerous streams, ponds and springs, both in and around Neapolis, and the coastline of the bay of Antalya is not far distant. These facts suggest that Aspalos-Artemis may, more than anything else, be a goddess worshipped by people making their living from freshwater fishing at Neapolis and in its surroundings. Within the territory of Termessos there is a supporting example, one of the inscriptions carved on the walls of Karain Cave near Antalya, concerning the Goddess of Mountains or Caves, Meter Oreia, provides us with information on a certain guild formed by those people who caught fish (*κυνὸν [=κοινὸν]* τῶν ἀλιέων) in turbulent waters from a whirlpool (*ἐν ἐλικοῖς*) in the neighborhood. Likewise, Aspalos-Akraia doubtless was a goddess of nature and abundance, from whom the people living from stream and lake fishing in this settlement and its vicinity expected a bountiful catch. Although we do not have any information concerning forms of worship, religious ceremonies and votive offerings pertaining to the cult of Aspalos-Artemis, it can be thought that the fishermen invoked this goddess of fertility to bring fortune for their labors through making offerings of fish, particularly at the beginning of the fishing season, as recorded by Hegesandros of Athens.

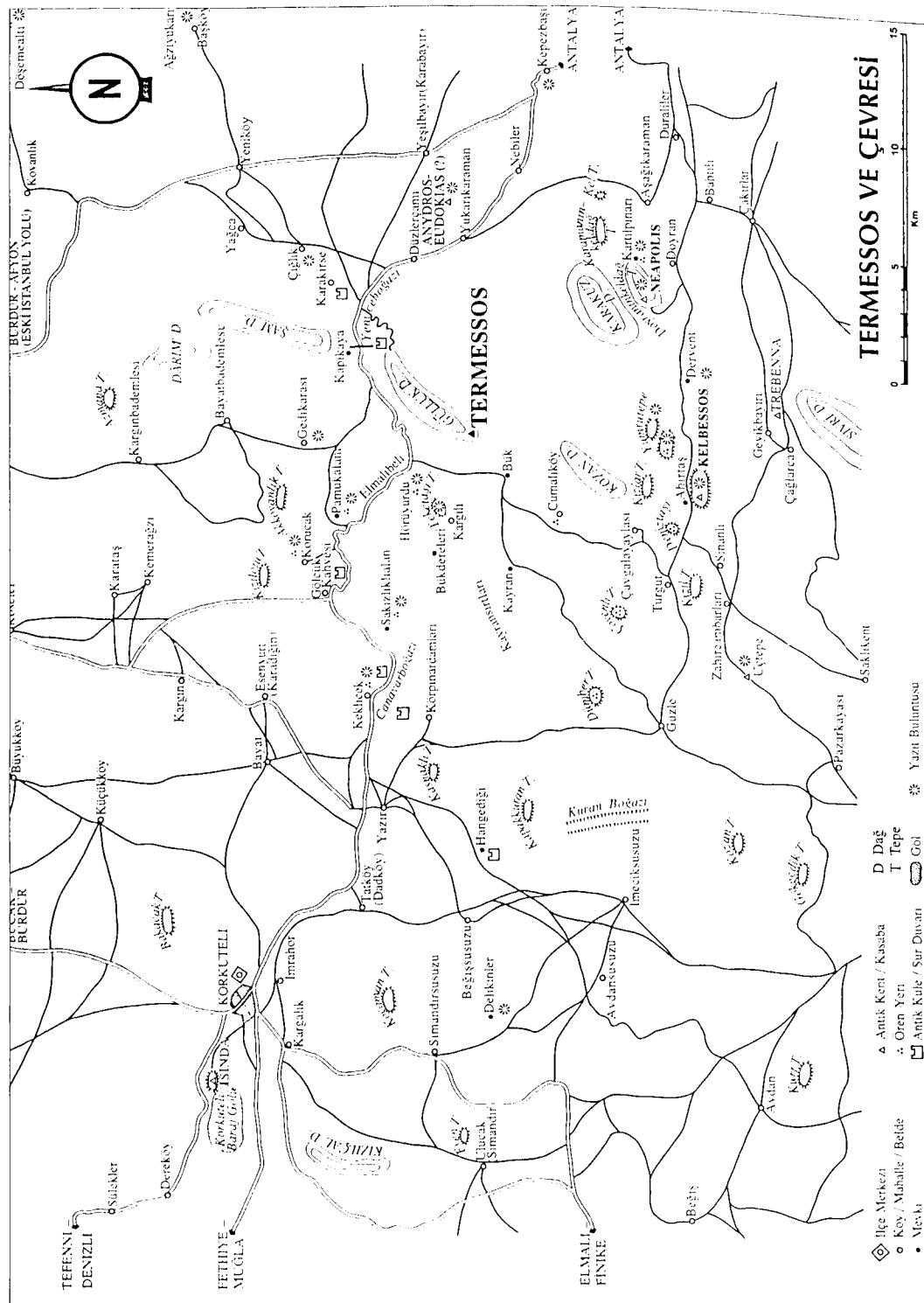
The temple of Aspalos-Artemis Akraia was built within a *temenos*, at the southwestern end of Keldağ, at a point towering over the Antalya plain and the gulf of Antalya (Fig. 7-8). Only the *cella* walls of the temple remain to a certain height intact and *in situ* (Fig. 7, 9-11). Its facade is oriented towards the southeast (Fig. 11) and it seems to have been severely damaged by earthquakes. The plan of the temple was *templum in antis*, but the order has not, as yet, been determined, and it is today impossible to comment on the cult statue of Aspalos-Artemis, as not even the smallest fragment from this sculpture survives today. The walls of the temple are constructed of rectangular stone blocks, having slightly bulged surfaces and show workmanship of good quality (Fig. 9-10) suggesting a Hellenistic date. As for our votive inscription, while it does not give very reliable clues on the question

of dating, the forms of its lettering suggest a date in the 3rd century A.D., while the absence of the gens name "Aurelius" indicates a date prior to A.D. 212. Near to this inscription, three more were found within the same *temenos*. One is a list carved on the lintel of the entrance door and contains the names of persons who contributed materially to temple's construction or to its restoration (Fig. 12). Of the other two inscriptions, the first records that a person named Tiberius Claudius Marcellus was accorded an honor by the *peripolion* of the Neapolitans (Fig. 8, 15), and the second concerns the homage paid to the deceased priest of Dionysus, Hermaios the son of Termilas by his sons and grandsons (Fig. 16). These inscriptions suggest dates prior to A.D. 212. Using all available evidence, it can be thought that there was a temple dedicated to Artemis at this location since the Hellenistic period, when the settlement was first established. It also seems sensible in the light of the surviving evidence to suggest that, although the surviving remains of the temple were initially constructed in the Hellenistic age, the temple was damaged by earthquakes and was returned to use after repairs made in the Roman period. Thus, the inscription recording the dedication of the temple to Aspalos-Artemis should belong to this second, later period.

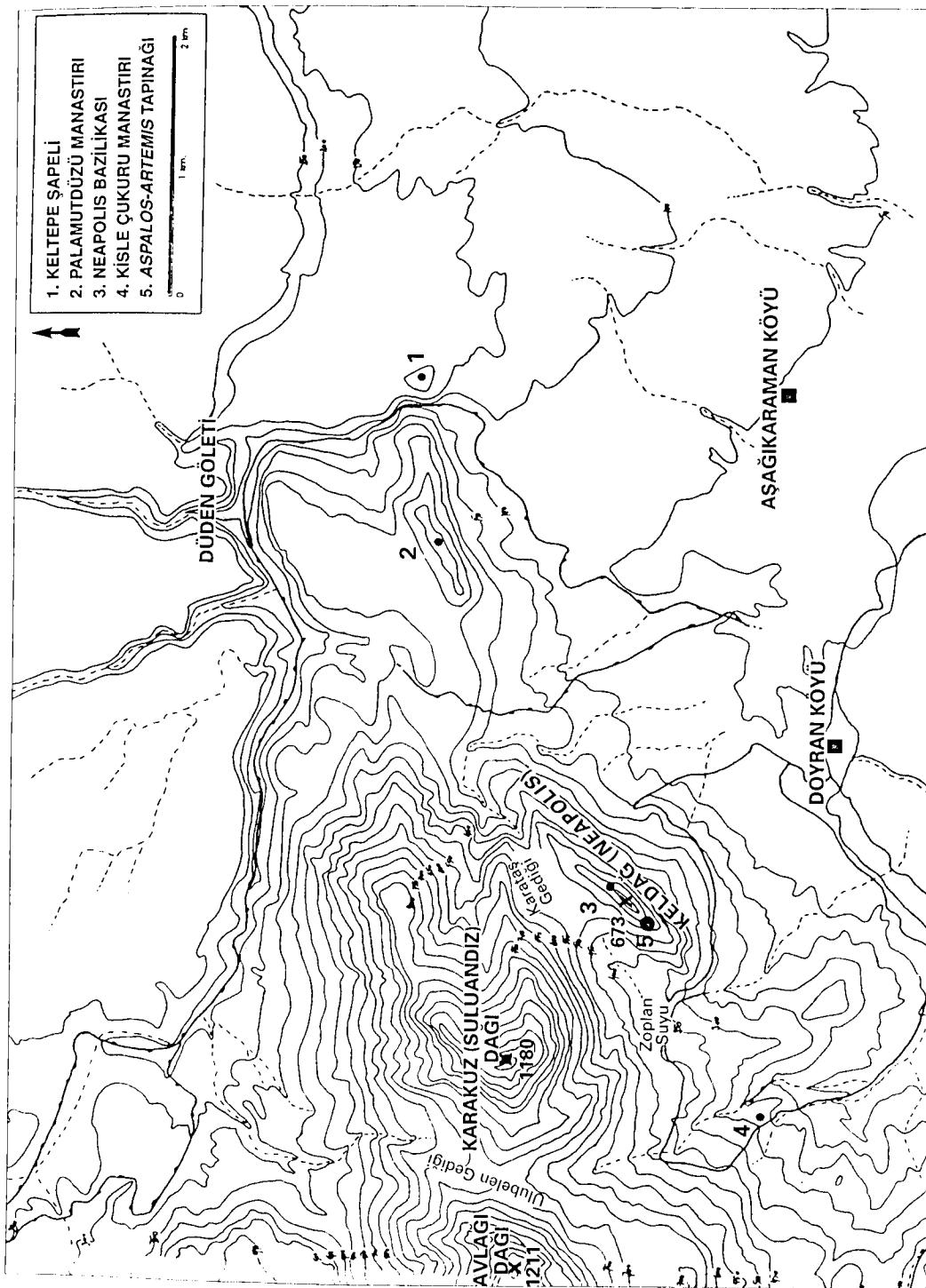
To date we do not possess any information concerning the personnel assigned to the cult rituals of the temple, except for the strong possibility that a priest, named Thoas, recorded in a tomb inscription, served as a member of the Aspalos-Artemis clergy.

This temple is the only one within Termessian territory, where the temple deity has been definitely identified to date, and is the sole temple dedicated to Artemis that has been located in a rural area. When Termessos is considered together with its territory, this temple carries additional importance, being the third temple to Artemis, after the temples numbered N4 and N7 at Termessos (Fig. 17) that has been clearly identified as belonging to the same goddess.

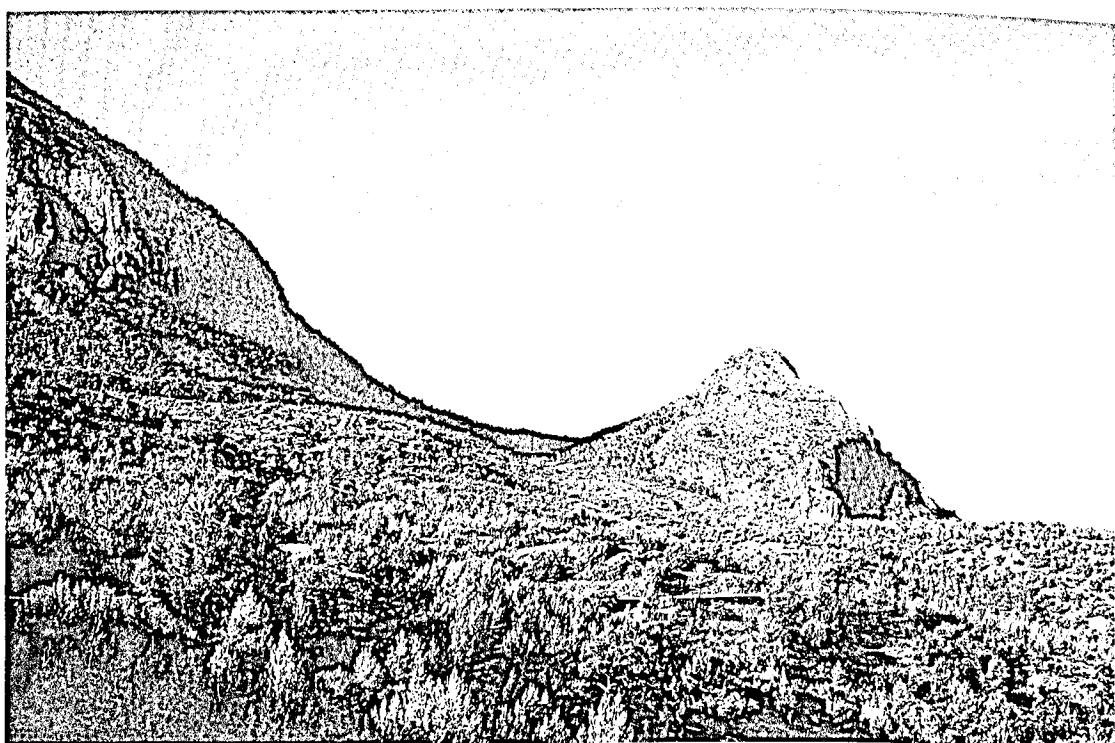
I believe that the archaeological surveys of more extensive coverage in the years ahead, planned by N. Çevik, B. Varkıvanç and their friends, shall provide new data contributing to our knowledge about Neapolis and the cult and temple of this town's magnificent goddess Aspalos-Artemis Akraia.

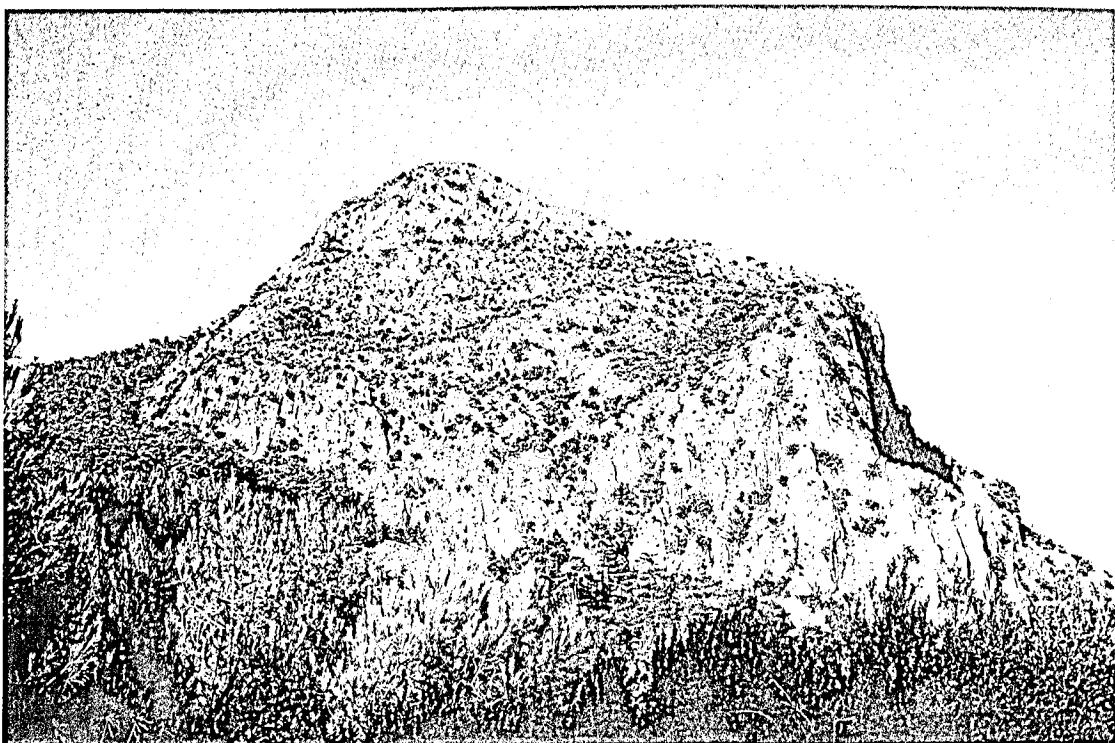
Res. 1 Termessos ve Çevresi (antik yerleşmeleri, yazıt buluntu yerleri) haritası (Termessos Epigrafi Projesi Arşivi).

Res. 2 Keldag (Neapolis) ve çevresi (Akyürek - Trityaki - Kızılkayak 2003 Res. 2'den kısmen değiştirilerek).

Res. 3 Keldağ'ın genel görünümü (solda Karakuz/Suluandız Dağı), güneybatıdan
(Termessos Epigrafya Projesi Arşivi).

Res. 4 Keldağ ve Neapolis yerleşim alanı, batıdan (Termessos Epigrafya Projesi Arşivi).

Res. 5 Boiotia'da bulunmuş olan Artemis Potnia Theron tasvirli vazo (Kern 1925, 160 Abb. 1).

Res. 6 Smyrna (İzmir)'dan bir fildişi kabartma: Artemis Potnia Theron (Kern 1925, Taf. VII).

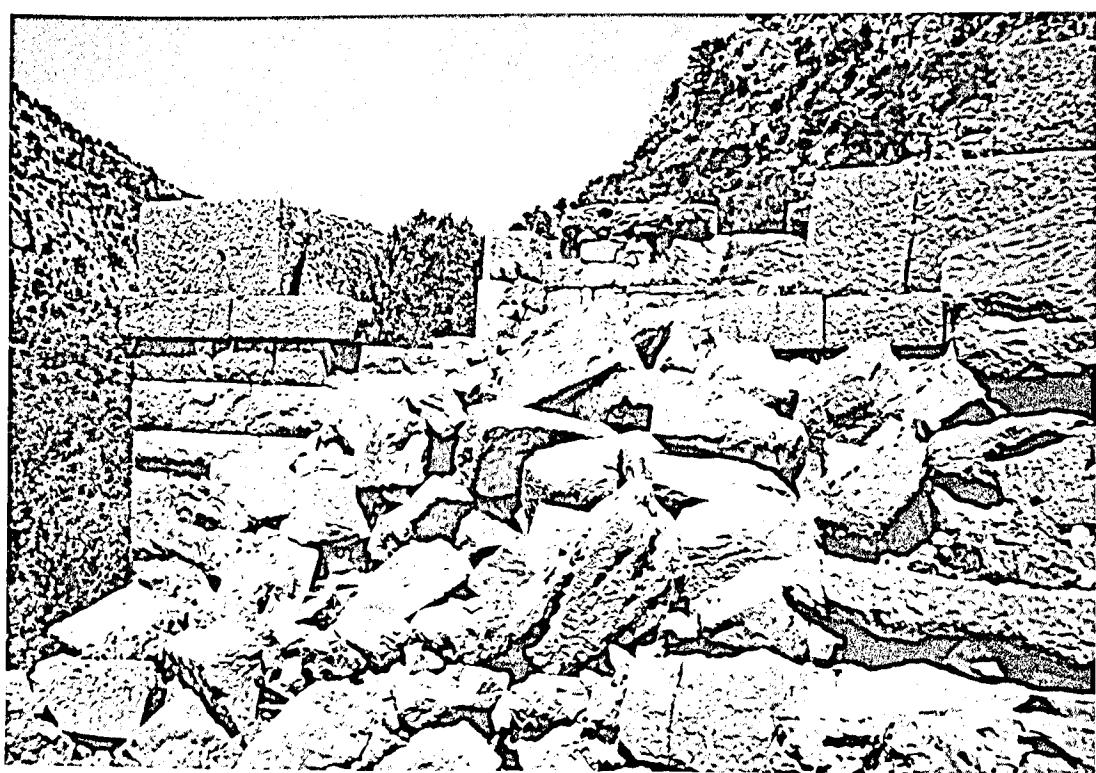
Res. 7 Aspalos-Artemis Akraia Temenos ve Tapınağı'nın genel görünümü, doğudan.

Res. 8 Temenos'un genel görünümü, güneydoğudan.

Res. 9 Aspalos-Artemis Akraia Tapınağı'nın kuzeydoğu *cella* duvarı.

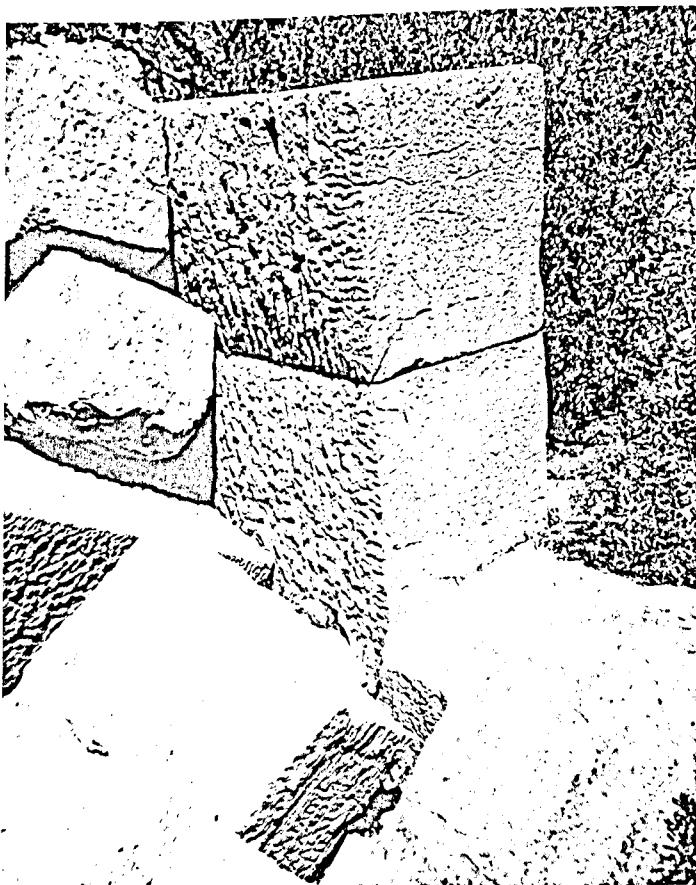
Res. 10 Tapınağın güneybatı *cella* duvarı.

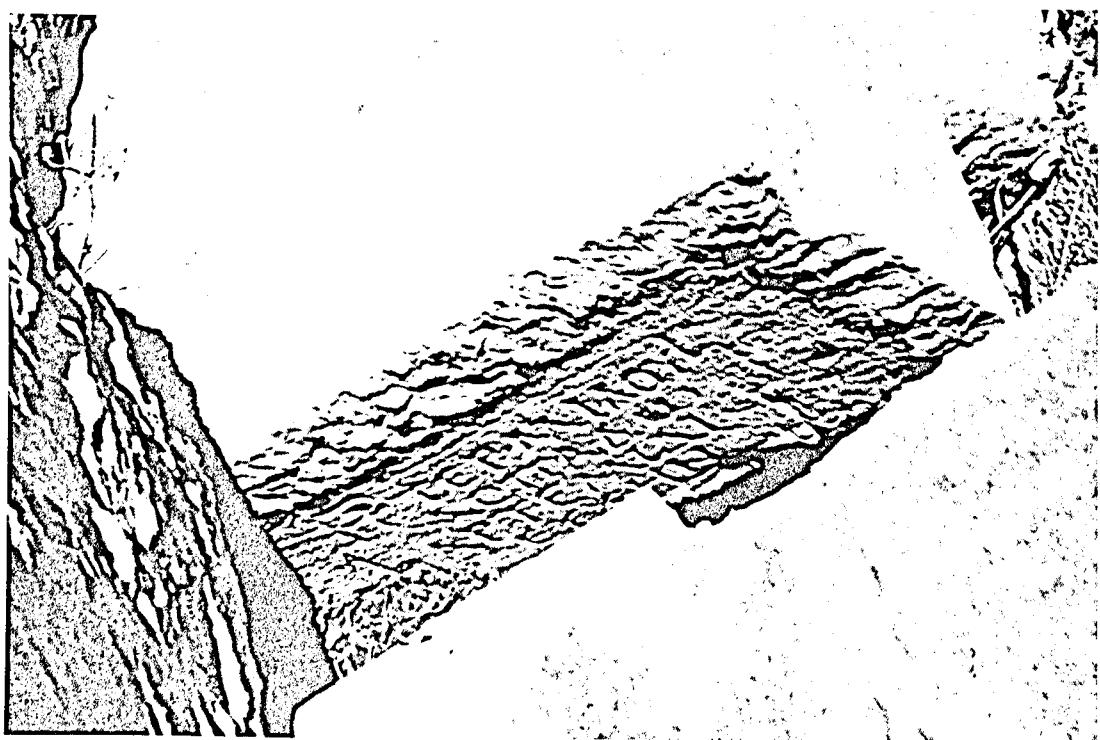
Res. 11 Tapınağın ana cephesi ve kuzeydoğu *cella* duvarı.

Res. 12 Tapınağın güneybatı *antae* blokları (ön plânda temenos giriş kapısı).

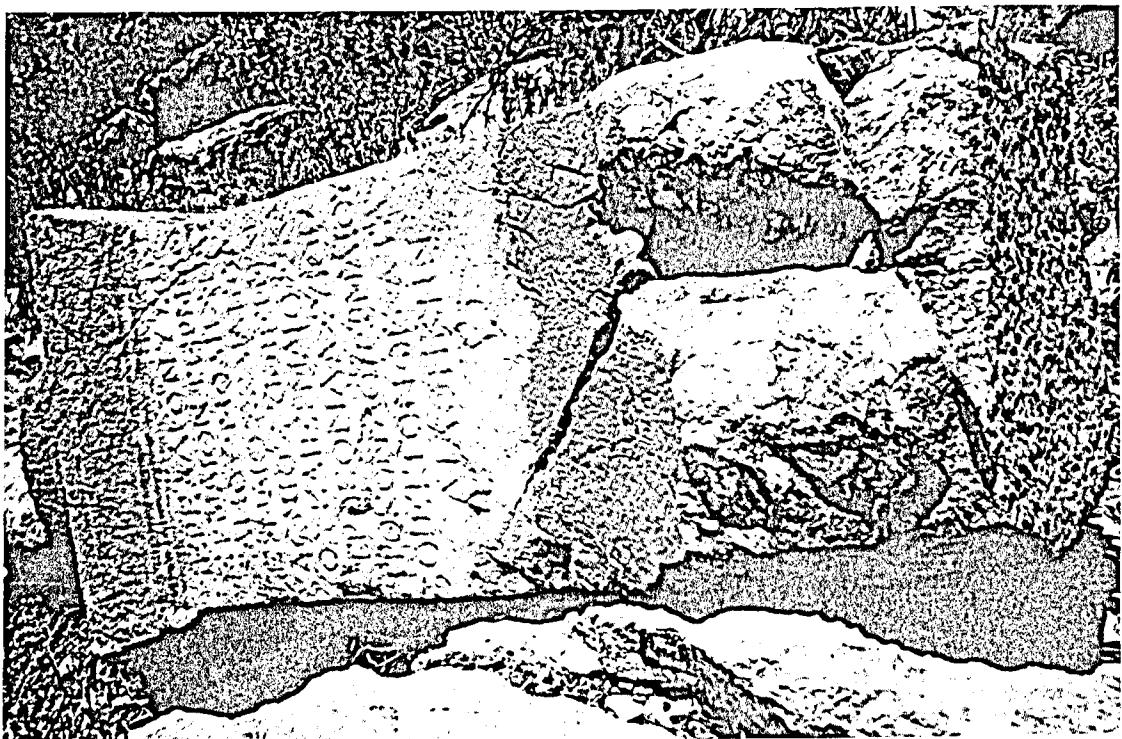
Res. 13
Tapınağın güneybatı
antae blokları
(üst blokta girland delikleri),
ön plânda Aspalos-Artemis'e
adak yazıtını taşıyan
üçüncü blok.

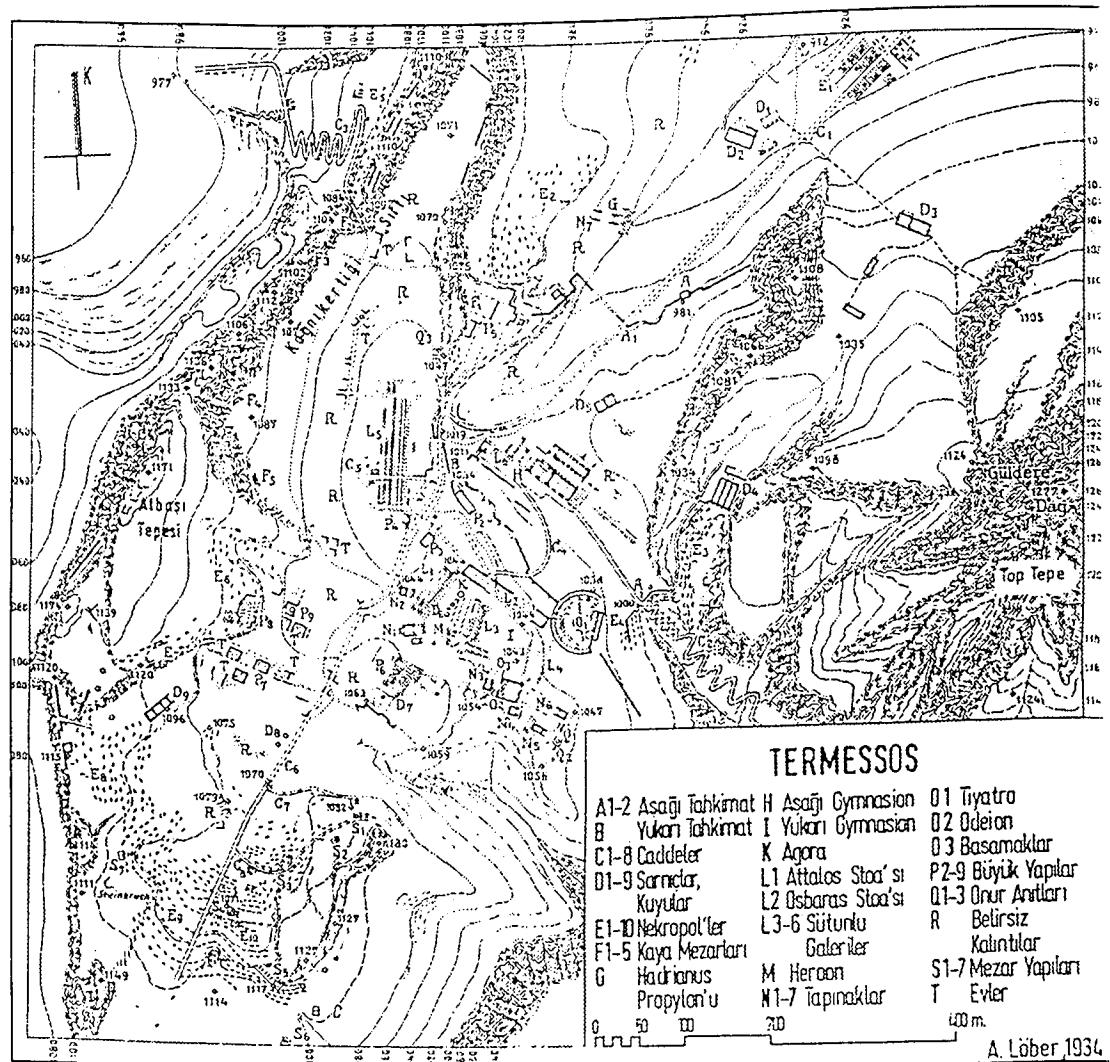
Res. 14
Aspalos-Artemis'e
ait adak yazımı.

Res. 15 Tiberius Claudius Marcellus'a ait onur yazısı.

Res. 16 Dionysos Rahibi, Termilas oğlu Hermaios'a ait onur yazısı.

Res. 17 Termessos kent plâni (TAM III/1 Tab. 1'den, lejandi Türkçeleştirilerek).